

Antoni Krawczyk

Książka w pracach naukowych kilku historyków polskich XVII wieku

---

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 4647,
157-190

1991/1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Antoni KRAWCZYK

**Książka w pracach naukowych kilku historyków polskich
XVII wieku***

Le livre dans les travaux scientifiques de quelques historiens polonais du XVIIe s.

Celem niniejszych rozważań będzie zwrócenie uwagi na funkcjonowanie książki w niektórych dziełach historycznych, napisanych przez następujących historyków polskich XVII w.: Stefana Damalewicza, Jana Krzysztofa Hartknocha, Stanisława Łubieńskiego, Samuela Nakielskiego, Pawła Piaseckiego, Szymona Starowolskiego i Stanisława Szczygielskiego.

Uwaga zostanie skoncentrowana na wybranych dziełach wymienionych historyków ze względu na to, iż w swoich analizach naukowych próbowali oni opierać się na źródłach archiwalnych i zajmować stanowisko krytyczne wobec przekazów źródłowych. Są podstawy, by w ich dociekaniach historycznych dostrzec nowatorstwo naukowe. Ten ważny fakt, zasługujący na odrębne studium naukowe jest tutaj jedynie zasygnalizowany. Wspominam jednak o tym po to, ażeby uzasadnić poświęcanie uwagi tym, a nie innym historykom polskim XVII w.

Niniejsze rozważania poświęcone są problemowi — jaką funkcję spełniła książka w dziełach naukowych wymienionych historyków. Odpowiedź na powyższe pytanie będzie udzielona po prezentacji tytułów dzieł występujących w pracach tych historyków, podanych w sposób poprawny bądź tylko zamarkowanych. Najpierw jednak należy przedstawić krótkie ich biografie.

Stefan Damalewicz urodził się w początkach XVII w. w mieście Warcie, w ziemi sieradzkiej w rodzinie mieszczańskiej. Studia wyższe odbył w Akademii Krakowskiej, uzyskując najpierw licencjat, a po r. 1638 doktorat

---

* Autor serdecznie dziękuje Pani Prof. dr hab. Barbarze Bieńkowskiej za inspirację do napisania niniejszego artykułu, a uczestnikom jej seminarium z historii kultury Instytutu Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Warszawskiego za dyskusję nad koncepcją opracowania.

z teologii. Po otrzymaniu święceń kapłańskich pracował w diecezji wrocławskiej, ciesząc się protekcją biskupa Macieja Łubieńskiego. W 1637 r. został mianowany rektorem seminarium duchownego we Włocławku. W 1642 r. wstąpił do nowicjatu kanoników regularnych w Kłodawie. Po odbyciu nowicjatu i profesji został przeniesiony do klasztoru w Kaliszu, sprawując od r. 1649 godność przełożonego tego klasztoru. Po śmierci swojego protektora, prymasa Łubieńskiego, popadł w r. 1652 w konflikt zarówno ze swoimi przełożonymi, jak i podległymi mu zakonnikami. Złożony z urzędu przełożonego klasztoru w r. 1660 osiadł w Trzemesznie. Zmarł w r. 1673. W 1645 r. brał udział w słynnym Colloquium Charatativum w Toruniu, a w r. 1646 uczestniczył w kapitule generalnej kanoników laterańskich w Rawennie. Najważniejsze jego dzieła to: *Series archiepiscoporum Gnesnensium*, Warszawa 1649, *Vita S. Bogumili archiepiscopi*, Rzym 1661 (przekładu dokonał B. Sokołowski, pt: *Historia świętobliwego życia błogostawionego Bogumila*, Kalisz 1748) oraz *Vitae Vladislaviensium episcoporum*, Kraków 1642, będące przeróbką i kontynuacją dzieła Długosza.¹

Jan Krzysztof Hartknoch odegrał w historiografii XVII w. rolę szczególną z uwagi na to, iż był on związany ze środowiskiem toruńskim, które znajdowało się pod silnym oddziaływaniem historycznych ośrodków protestanckich. Od pojawienia się *Centurii Magdeburgskich* poprzez XVII w. protestanccy historycy zajmowali niechętną i tendencyjną postawę wobec kościoła katolickiego. Hartknoch był jedynym spośród omawianych historyków, który nie ulegał wpływowi kontrreformacyjnej ideologii Kościoła katolickiego, a był związany z protestantyzmem. Ten fakt jest godny podkreślenia także dlatego, iż miał on obiektywne spojrzenie na dzieje Kościoła. Do końca XVIII wieku był wzorem dla historyków luterańskich w Prusach.²

Jan Krzysztof Hartknoch urodził się w r. 1644 w Jabłonce koło Pasymia w rodzinie nauczyciela, a zarazem pastora wiejskiego. W 1672 r. otrzymał stopień magistra w Akademii Królewieckiej i tam zaczął prowadzić wykłady. W marcu 1677 r. przyjął proponowaną mu ofertę objęcia stanowiska profesora w Gimnazjum Toruńskim, prowadząc tam wykłady aż do śmierci w r. 1687. Najwybitniejsze prace Hartknocha to: *Respublica Polonica duobus libris illustrata*, Frankfurt-Lipsk 1678. (Następne wydania jenańskie z r. 1687 i lipskie z 1698 noszą tytuł *De respublica Polonica libri duo*). Po wydaniu kroniki Dusburga *Chronicon Prussiae*, Frankfurt 1679, Hartknoch

¹ M. Morawski: *Stefan Damalewicz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 396–397.

² H. Barycz: *Barok. Dzieje nauk humanistycznych*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 184.

na jej podstawie opracował i wydał dzieło: *Alt und Neues Preussen*, Frankfurt 1684 oraz *Preussische Kirchen Historie...* Frankfurt 1686.³

Stanisław Łubieński (1573–1640) herbu Pomian, urodzony w Łubnej, w ziemi sieradzkiej był biskupem łuckim, a następnie płockim oraz podkanclerzym. W początkowym okresie edukacji pobierał nauki w Sieradzu, a następnie w szkole jezuickiej w Kaliszu. W szkole kaliskiej zaprzyjaźnił się z późniejszym kanclerzem Jakubem Zadzikim. Po ukończeniu szkoły pracował przez pewien czas jako pisarz grodzki w Kaliszu. Dzięki poparciu brata ciotecznego Macieja Pstrokońskiego, ówczesnego regenta kancelarii królewskiej, dostał się w r. 1591 na dwór królewski, obejmując godność sekretarza. W tym charakterze wyjechał w r. 1593 wraz z królem Zygmuntem III na rok do Szwecji. Tam zlecono mu prowadzenie poufnych korespondencji. Po powrocie do kraju wyjechał na studia zagraniczne najpierw do Grazu, potem do Perugii i Rzymu. Przed wyjazdem z kraju otrzymał niższe święcenia kapłańskie, zaś w Rzymie wyższe.

W Perugii Łubieński uzyskał doktorat praw obojga. Po powrocie do kraju objął ponownie urząd sekretarza królewskiego. Przypadło mu pełnić ten urząd w okresie rokосу Zebrzydowskiego. W sierpniu 1613 r. został Łubieński archidiakonem krakowskim. Wówczas zlecono mu uporządkowanie archiwum koronnego. W 1618 r. król nadał Łubieńskiemu komendatoryjne opactwo benedyktyńskie w Tyńcu. W 1623 r. został назначony na biskupa łuckiego. W 1625 r. otrzymał małą pieczęć, lecz z powodu przeniesienia na biskupstwo płockie oddał ją Jakubowi Zadzikowi. Łubieński był najbardziej wykształconym spośród biskupów polskich okresu potrydenckiego.

Szczególnym zainteresowaniem Łubieńskiego cieszyła się historia. Gromadził źródła historyczne, interesował się twórczością Reinholda Heidensteina, czyniąc starania o wydanie jego dzieł pozostawionych w rękopisie. Sam również pisał. Najważniejsze jego prace: *Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundi III*, b.m.w. 1593 r., *De motu civili in Polonia libri quatuor* w: *Opera posthuma*, Antwerpia 1643, *Series, vitae, res gestae episcoporum Plocensium*, Kraków 1642. W pracach: *Responsio ad septuaginta rationes* oraz *De rebus Silesiasticis discursus* (także w *Opera posthuma*) Łubieński, wykazując ogromną erudycję, bronił praw Polski do Śląska.⁴

³ J. Serczyk: *Warsztat historyczny Jana Krzysztofa Hartknocha 1644–1687*, [w:] *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego*, t. 1, Toruń 1972, s. 283.

⁴ W. Czapliński: *Stanisław Łubieński*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 498–500. W *Historii nauki polskiej* (t. 6 pod red. B. Suchodolskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974) na s. 382 znajdujemy przypuszczenie, iż Łubieński urodził się w r. 1573 bądź w 1577.

Andrzej Samuel Nakielski (1584–1652) zakonnik kanoników regularnych Bożego Grobu był synem drobnego szlachcica z Nakła. Po ukończeniu szkoły parafialnej w Lelowie zapisał się w r. 1603 na wydział sztuk wyzwolonych w Akademii Krakowskiej, uzyskując w r. 1605 stopień bakałarza. W 1611 r. wstąpił do zakonu bożogrobców w Miechowie. Po profesji zakonnej w 1612 r. odbył przeszkolenie teologiczne w gnieźnieńskim konwencie swojej kongregacji. W 1613 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W 1617 r. został prepozytem chylącego się ku ruinie klasztoru i szpitala św. Jadwigi na Stradomiu w Krakowie. Nadal utrzymywał ściśle kontakty z macierzystym klasztorom w Miechowie, a zwłaszcza z jego prepozytem Maciejem Łubieńskim. Właśnie Łubieński zlecił Nakielskiemu opiekę nad porządkowaniem archiwum klasztorne i kompletowaniem biblioteki miechowskiej.

W latach 1626–1634 Nakielski poświęcił się pracy naukowej. Przez 6 tygodni był słuchaczem wykładów rzymskiej Sapienzy, uzyskując w niej doktorat z teologii. W 1625 r. Nakielski opublikował historię swojego zakonu od chwili jego założenia w Jerozolimie aż do fundacji miechowskiej, wydając w Krakowie dzieło: *De sacra antiquitate et statu ordinis... custodum... Sepulchri Domini Hierosolymitani*. W 1634 r. zostało wydane w Krakowie następne dzieło Nakielskiego: *Miechovia sive promptuarium antiquitatum monasterii Miechoviensis*. Zawiera ono informacje wybiegające poza rok wydania, aż do 1646 r. *Miechovia* ze względu na rzetelność badań oraz gruntowną dokumentację źródłową nie straciła na swej aktualności nawet w chwili obecnej.⁵

Paweł Piasecki (1579–1649) biskup kamieniecki, chełmski, a następnie przemyski urodził się we wsi Wzdół koło Sandomierza bądź w Piaskach koło Lublina. Pieczętował się herbem Janina, chociaż nieprzychylni zarzucali mu nieszlacheckie pochodzenie.

Studia rozpoczął w r. 1592 w Rzymie. Z początkiem 1602 r. powrócił do kraju i przyjął święcenia kapłańskie. Dostał się na dwór biskupa Wawrzyńca Goślickiego. Po śmierci tego biskupa, swojego protektora, wyjechał na dalsze studia zagraniczne. Zatrzymał się w jezuickiej akademii w Ołomuńcu, a potem na uniwersytetach praskim i wiedeńskim. W 1608 r. przybył do Rzymu, gdzie na Sapienzy studiował prawo. Otrzymawszy tytuł doktora praw obojga, wyjechał do kraju.

Po powrocie zyskał sobie względy wielkiego marszałka koronnego Zygmunta Myszkowskiego, który wprowadził go do kancelarii królewskiej oraz wyrobił mu tytuł sekretarza. Po 1623 r. król zlecił Piaseckiemu nadzór nad administracją dóbr biskupa warmińskiego, który to urząd sprawował mało-

⁵ N.F. Wyczawski: *Samuel Nakielski*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, s. 468–469.

letni syn królewski Jan Albert. W 1627 r. został Piasecki mianowany biskupem kamienieckim.

Przed konsekracją biskupią prowadził Piasecki poufne rokowania z posłem hiszpańskim d'Auchy w sprawie zasiłków na budowę floty polskiej. W ostatnich latach panowania Zygmunta III stosunki Piaseckiego z królem uległy pogorszeniu.

W 1635 r. ku oburzeniu zagorzałych katolików zasiadających w senacie, Piasecki poparł projekt zawarcia przez króla Władysława IV małżeństwa z kalwińską księżniczką Palatynatu. Gdy ten projekt okazał się nierealny, zaaprobował w r. 1637 projekt zawarcia związku małżeńskiego króla z Habsburżanką. Jednakże od tej pory zajmował stanowisko zdecydowanie nieprzychylnie Habsburgom. W 1640 r. został przeniesiony na biskupstwo chełmskie, a w 1644 r. — przemyskie.

Piasecki wydał w Krakowie w r. 1645 główne swoje dzieło: *Chronica gestorum in Europa singularium*. W tej pracy wyraził swoje zaangażowanie polityczne, opowiadając się po stronie poglądów Jana Zamoyskiego. Krytykując politykę Zygmunta III Wazy głosił idee w duchu późniejszego sarmatyzmu. Swoje myśli polityczne Piasecki wyraził w dziele: *Responsum de absoluto dominio*; drukiem ogłosił W. Czapliński w „Archiwum Literackim”, nr 16 (1972), s. 244–264.⁶

Budzący wśród badaczy liczne kontrowersje Szymon Starowolski powinien być wzięty pod uwagę w niniejszych rozważaniach choćby z tego względu, iż w swoich pracach historycznych bardzo często powoływał się na książki jako źródło. Nie sposób tu wymienić całokształtu spuścizny pisarskiej Starowolskiego, nawet ze względu na liczbę dzieł. Wymienione zostaną jedynie najważniejsze pozycje przydatne historykowi. Najbardziej eksponuje Starowolski książkę w wydaniem we Frankfurcie nad Menem w r. 1625 dzieło: *Scriptorum Polonicorum Hecatontas seu centrum illustrium Poloniae scriptorum elogias et vitae*. Według opinii badaczy dzieło to stanowi przełomową datę w dziejach bibliografii polskiej.⁷

Starowolski urodził się w r. 1588 w Starej Woli na Wołyniu w bezherbowej rodzinie bojarskiej. Młodość spędził na dworach J. Zamoyskiego (ok. 1605 r.) i A. Ostrojskiej. Z jej synami zwiedził Niemcy w latach 1609–1611, a następnie Niderlandy, Francję i Włochy. Od 1612 r. studiował na wydziale sztuk wyzwolonych w Akademii Krakowskiej, gdzie w r. 1618 otrzymał stopień bakalarza filozofii. W 1620 r. został sekretarzem Karola Chodkiewicza,

⁶ W. Czapliński: *Paweł Piasecki*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 25, s. 787–789.

⁷ J. Starnawski: *Szymona Starowolskiego Hecatontas i początki bibliografii polskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, vol. 12, Lublin 1964, s. 136.

ale wbrew temu, co dawniej przypuszczano, nie towarzyszył mu w wyprawie chocimskiej w r. 1621. W 1624 r. Starowski ponownie przebywał we Włoszech, a w r. 1632 w Lowanium. W 1639 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W 1655 r. został kanonikiem krakowskim. Zmarł w r. 1656.⁸ Pozostawił po sobie imponujący dorobek pisarski. Dla historyków cenne jest jego dzieło metodologiczne: *Penu historicum*, Wenecja 1620, *Scriptorum Polonicorum hecatontas*, Frankfurt 1625, *De claris oratoribus Sarmatiae*, Florencja 1628, *Sarmatiae bellatores*, Kolonia 1631, *Polonia*, Kolonia 1632, *Braterskie napomnienie ad dissidentes in religione*, b.m.w. 1644, *Vitae antistitum Cracoviensium*, Kraków 1655, *Vita et miracula servi Dei Vincenti Kadłubkonis*, Kraków 1642, *Epitome conciliorum tam generalium, quam provincialium in greca et latina Ecclesiae celebratorum*, Rzym 1653.

Stanisław Sczygielski (Szczygielski), benedyktyn, późniejszy opat trocki, urodził się w r. 1616 w Krakowskim w rodzinie mieszczańskiej. Studia rozpoczął w Akademii Krakowskiej w 1630 r. Po wstąpieniu do zakonu benedyktynów kształcił się w Akademii Wileńskiej, gdzie w r. 1644 otrzymał doktorat filozofii. Przypuszczalnie studiował za granicą, m.in. przez dwa lata w Pradze. Początkowo miał przebywać u boku opata trockiego S. Kobierzyckiego. Następnie do r. 1662 związany był z klasztorem tynieckim. W latach 1663–1668 rezydował w Tuchowie, pełniąc obowiązki prepozyta miejscowej placówki benedyktyńskiej. Powołany ponownie do Tyńca zajął się reformą biblioteki i szkoły klasztornej, a także studiami nad historią swego zakonu. Owocem tych studiów był oparty na archiwaliach, ale także i tradycji⁹ pierwszy monograficzny zarys opactwa tynieckiego: *Tinecia seu historia monasterii Tinencensis*, Kraków 1668. Sczygielski napisał również inne dzieła o tematyce historycznej, prawniczej, a także dewocyjnej. Zmarł w r. 1687.¹⁰ Z utworów jego zasługujących na uwagę możemy wymienić: *Tinecię*, *Aquilla Polono-Benedictina*, Kraków 1663, *Series et notitia abbatum Trocensium*, Kraków 1688.

Jak wyżej zaznaczono, skierowanie uwagi na prace wymienionych historyków podyktowane zostało tym, iż prowadzili swoje badania w oparciu o źródła aktowe. Równocześnie jednak książka pełniła u nich także rolę źródła historycznego. Skoro jednak ci badacze wymieniali w swoich dziełach tytuły książek to nie tylko po to, ażeby udokumentować źródłowo podawane przez siebie informacje, czynili to także z innych powodów. Dlatego książka poza dostarczaniem informacji źródłowych spełniała u nich także

⁸ *Historia nauki...* t. 6, s. 643–644.

⁹ P. Szaniecki: *Katalog opatów tynieckich*, „Nasza Przeszłość”, t. 49, Kraków 1978, s. 10, 15, 16 i n.

¹⁰ *Historia nauki...*, t. 6, s. 674.

inne funkcje. Nie ulega jednak wątpliwości, że funkcja książki jako źródła historycznego była najważniejsza i ona zostanie najbardziej wyeksponowana w niniejszych rozważaniach. Zostaną omówione także inne funkcje książki, ale pragnę zaznaczyć, iż pominię w tych rozważaniach aspekty księgoznawstwa.

Posługując się w niniejszych rozważaniach kategorią książki, przyjąłem koncepcję książki zaproponowaną przez Radosława Cybulskiego, którym to terminem autor określa wydawnictwo zwarte w postaci kodeksu oraz broszury, zawierające treści piśmiennicze, utrwalone dostępnymi technikami zapisu tekstu oraz jego rozpowszechnienia i udostępniania określonym kręgom odbiorców. Także przyjmuję za wymienionym autorem pojęcie książki *sensu largo*, obejmujące wyżej wymienione rodzaje piśmiennictwa oraz te rodzaje dokumentów, które spełniają funkcję książki.¹¹

Podstawę źródłową nad funkcjonowaniem książki w pracach wymienionych historyków będą stanowiły następujące dzieła:

Stefana Damalewicza: *Vitae Vladislaviensium episcoporum*, Kraków 1642 (skrót Vep), *Series archiepiscoporum Gnesnensium*, Warszawa 1649 (skrót Seg), *Vita S. Bogumili archiepiscopi*, Rzym 1661 (skrót Vsb) — przekład tego dzieła B. Sokołowskiego: *Historia świętobliwego życia błogosławionego Bogumiła*, Kalisz 1748 (skrót Hsz).

Jana Krzysztofa Hartknocha: *Respublica Polonica duobus libris illustrata*, Frankfurt-Lipsk 1678 (skrót: 1 wyd. Rp, 2 wyd Rp-2, 3 wyd Rp-3).

Stanisława Łubieńskiego *Opera posthuma historica, historopolitica [sic] varique discursus, epistolae et aliquot orationes...* Antwerpia 1643, (skrót Op).

Samuela Nakielskiego: *De sacra antiquitate et statu ordinis... custodum... Sepulchri Hierosolymitani*, Kraków 1625 (skrót Sac), *Miechovia sive promptuarium antiquitatum monasterii Miechoviensis*, Kraków 1634 (skrót Miech).

Pawła Piaseckiego: *Chronica gestorum in Europa singularium*, Kraków 1645 (skrót Chg), tłumaczenie dzieła: *Kronika Pawła Piaseckiego*, Kraków 1870 (skrót Kr), *Responsum de absoluto dominio „Archiwum Literackie”*, nr 16, 1972, (skrót Rab).

Szymona Starowolskiego: *Vitae antistitum Cracoviensium*, Kraków 1655 (skrót Vac), *Vita et miracula servi Dei Vincenti Kadlubkonis* Kraków 1642 (skrót Vem), *Epitome conciliorum tam generalium quam provincialium in greca et latina Ecclesiae celebratorum*, Rzym 1653 (skrót Ec), *Penu historicum*, Wenecja 1620 (skrót Ph).

Stanisława Szygielskiego: *Aquila Polono-Benedictina*, Kraków 1663 (skrót Apb), *Tinectia seu historia monasterii Tinecensis*, Kraków 1668 (skrót Tin).

Wymienieni autorzy powoływali się zarówno na książkę rękopiśmienną, jak i drukowaną. Więcej uwagi poświęcę książce drukowanej. Nie wszystkie tytuły rękopiśmienne można ustalić i podać ich dokładne brzmienie. Wprawdzie wymienieni autorzy nie podawali we właściwy sposób tytułów dzieł drukowanych, ale można dokonać tego w oparciu o istniejące wydawnictwa bibliograficzne oraz katalogi bibliotek. Tytuły drukowanych dzieł pol-

¹¹ R. Cybulski: *Książka współczesna*, Warszawa 1986, s. 93–94.

skich będę weryfikował w oparciu o bibliografie polskie, zaś autorów obcych w oparciu o *Catalog Library of Congress* (skrót LC), *Bibliothèque Nationale* (skrót BN), *British Library General Catalog* (skrót BL), *British Museum Catalog* (skrót BM).

Takie postępowanie powinno doprowadzić do prawdopodobnego ustalenia tytułu dzieła, o które chodziło danemu pisarzowi. Nie można jednak mieć zupełnej pewności, iż chodziło mu o wskazane przeze mnie dzieło. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji, gdy pisarz wymieniał tylko autora, a wiadomo, iż jego dorobek składał się z wielu prac. Dla uniknięcia nieporozumienia należy zaznaczyć, iż cytowanie za bibliografią bądź katalogiem roku wydania dzieła, wcale nie musi oznaczać, iż autor miał na myśli tę edycję. Będę się starał podawać najwcześniejsze wydanie, wychodząc z założenia, iż wtedy książka starała się dotrzeć do odbiorcy. To iż nie zawsze dochodziła, choćby z uwagi na kofiskatę nakładu, stanowi w tym wypadku zagadnienie drugorzędne. Występujące w katalogach tytuły dzieł, z punktu widzenia pisowni łaciny klasycznej, posiadają sporą ilość błędów ortograficznych. Nie wydaje się sensowne dokonywanie korekty ortograficznej.

W prowadzonych wywodach podam niektóre przykłady powoływania się na książkę rękopiśmienną, a po tym przystąpię do omówienia książki drukowanej.

Stefan Damalewicz wspomina o książce cudów św. Bogumiła pisanej z polecenia arcybiskupa i kapituły gnieźnieńskiej z 1403 r. przez plebana w Turku. Powołując się jednak na wiarygodne świadectwa stwierdza, iż spłonęła ona podczas pożaru (HsB. s. 152–3). Tenże autor wymienia katalog łyżkowski (*lyscovicianus*; Sag s. 54, 55, 78), manuskrypty kroniki konwentu lowickiego OFM (Sag. s. 156), starszy kodeks archiwum gnieźnieńskiego (Sag s. 86) oraz katalog zamku włoborskiego (Vep s. 84).

Stanisław Łubieński powołuje się na pisma polityczne Piotra Tomickiego (Op. s. 373) oraz katalog biskupów wrocławskich (Op. s. 304).

Najwięcej rękopisów znajdujemy u Samuela Nakielskiego. Możemy wymienić katalog biskupów wrocławskich (Miech. s. 65–6), biskupów poznańskich (Miech. s. 66), płockich (Miech. s. 66), Katalog katedry chełmińskiej (Miech. s. 62), Księgę wizytacji konwentu miechowskiego z r. 1153 (Miech. s. 967), Diariusz klasztoru miechowskiego (Miech. s. 104), Księgę kościoła katedralnego w Krakowie (Miech. s. 104), *Liber relaxationum* kościoła katedralnego w Krakowie (Miech. s. 109), *Liber beneficiorum* (Miech. s. 108–9), Księgę wizytacji diecezjalnej biskupa A. Lipskiego, (Miech. s. 109–110), Księgę wizytacji diecezjalnej biskupa Kazimierskiego (Miech. s. 109), Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich (Miech. s. 117), Katalog biskupów krakowskich (Miech. s. 127), dawne diariusze klasztoru miechowskiego (Miech.

s. 144) starą księgę o dziejach zakonu krzyżackiego napisaną w języku niemieckim, znaną na zamku w Lubawie (Miech. s. 157), stary kodeks konwentualny klasztoru miechowskiego (Miech. s. 261), *Liber retazationum* kościoła w Chodowie z r. 1404 (Miech. s. 319), Katalog biskupów przemyskich (Miech. s. 332), Księgę akt konwentu św. Jadwigi w Krakowie (Miech. s. 481), Księgę uposażeń katedry krakowskiej (Miech. s. 603).

U Pawła Piaseckiego spośród rękopisów została wyeksponowana przede wszystkim jako źródło historyczne *Biblia* Ulfasza napotkana w zbiorach znajdujących się po Gotach i Wandalach w Hiszpanii (Kr. s. 50). Tenże autor podaje informacje o ukazywaniu się różnorakich pism w okresie rokосу Zebrzydowskiego (Kr. s. 33).

Szymon Starowolski powołuje się na kronikę klasztoru św. Krzyża (Vem s. 32–33), Księgę zgonów klasztoru jędrzejowskiego (Vem. s. 26), Katalog biskupów krakowskich (Vem. s. 39), akta kapituły krakowskiej (Vac. s. 227), *Żywoły świętych* Osberta (Ec s. 258) wzmiankując, iż zostały one wykorzystane przez Suriusza.

Stanisław Szczygielski powoływał się wielokrotnie na Kodeks dyplomatyczny tyniecki, a pewne jego dokumenty wyeksponował w drugiej księdze *Tinecii*. Hartknoch w Rp. k. B2–5 oraz Nakielski w Miech. s. 25 powoływali się na *Chronicon Poloniae* Godysława Baszki.

Przechodząc do omówienia książki drukowanej, zamierzam przedstawić to zagadnienie w następujący sposób. Najpierw dokonam wykazu literatury antycznej z wyłączeniem prac poświęconych Kościołowi, które znajdują się przy omawianiu zagadnień Kościoła. W dalszej kolejności przedstawię dzieła odnoszące się do historii Polski, krajów romańskich, germańskich, anglosaskich, Europy środkowej. Po tym omówię literaturę poświęconą zagadnieniom Kościoła, ujmującą różne aspekty tej problematyki. W dalszej kolejności podam dzieła odnoszące się do zagadnień społecznych, a więc prawno-ustrojowych, filozoficznych i etycznych. Podam literaturę poświęconą zagadnieniom biograficznym i hagiograficznym. Na zakończenie wymienię dzieła odnoszące się do problemów nauki oraz sposobu pisania historii.

W przedstawionym podziale terytorialnym mogą wyłonić się kontrowersje. Istnieją dylematy metodyczne na temat: jak odróżnić obszary niemieckie od obszarów polskich. Dotyczy to Pomorza, Śląska oraz Prus. Literaturę poświęconą dziejom Pomorza, Gdańska oraz Prus, nawet jeśli była pisana w języku niemieckim, zaliczyłem do obszaru polskiego. Z uwagi na brak kontaktów Polski ze Śląskiem w XVII w., niezależnie od słusznych pretensji Rzeczypospolitej do tych ziem, postanowiłem włączyć literaturę poświęconą Śląskowi do literatury obszarów germańskich.

Ze starożytnych dzieł spotykamy prace następujących autorów:

Herodota: *Herodoti historiae*, Rzym 1473 (opis w: LC vol. 67, s. 102) u Piaseckiego w: Rab s. 249, Hartknocha w: Rp s. 564.

Pomponiusza Meli: *Orbis situm dicere aggredior*, Mediolan 1471, opis BM vol. 24, p. 864, u Hartknocha w: Rp s. 1.

Ptolomeusza: *Clausi Ptolomei Geographia*, Rzym 1490, opis w: LC, vol. 121, u Piaseckiego Kr. s. 40, Hartknocha w: Rp. s. 2.

Pliniusza: *Plinius secundus: Naturalis historia*, Wenecja 1472, opis w: LC vol. 118, s. 593, u Hartknocha w: Rp. s. 2.

Tacyta: *De moribus et populis Germanorum liber*, Augsburg 1580, opis w: BM, vol. 7, p. 364, u Hartknocha w Rp s. 4. Tegoż autora: *Annales*, Wenecja 1470, opis w BN vol. 181, p. 620 u Piaseckiego w Kr. s. 46, Rab s. 263.

Dionizjusza z Halikarnasu: *Dionisi Halicarnassi scripta*, Hanower 1615, opis w: BM, vol. 7, p. 364 u Hartknocha w: Rp s. 564.

Korneliusza Neposa: *Aemilii Probi viri clarissimi (seu Cornelii Nepotis) de vita excellentium liber*, Wenecja 1471, opis w: BM vol. 18 s. 411, u Hartknocha w: Rp s. 564.

Diona Casiusa: *Dionis Romanorum historiarum libri XXIII*, Paryż 1548, opis w: BN vol. 40, p. 833, u Hartknocha w: Rp s. 39.

Spartianusa Aeliusa: *Scriptores historiae Augustae*, Mediolan 1475, opis w: BN vol. 215, p. 110, u Piaseckiego w: Kr. s. 48, 251, Hartknocha w: Rp s. 39.

Flawiusa Vopiscusa: *Scriptum historiae Augustae*, Mediolan 1475, opis w: BN vol. 215, p. 210, u Piaseckiego w: Kr. s. 48, Sczygielskiego w: Tin. s. 3.

Justyna historyka: *Justyna historyka ksiąg 44, które ze sławnej historyey... przez Troga Pompeiusza opisaney krótko zebrał...*, Kraków 1607, Opis w: Estreicher t. 18 s. 690, u Hartknocha w: Rp s. 573.

Lukiana z Samosty: *Luciani Samosatensis Opera...* Lugundi 1549, opis w: BN vol. 101, p. 414, u Piaseckiego w: Kr. s. 47.

Eutropiusza: *Decem libri historiarum*, Kraków 1519, opis w: Estreicher t. 16, s. 110–111, u Piaseckiego w: Kr. s. 48.

Swetoniusza: *Suetoni Tranquili de XII Caesaribus libri VIII*, Genewa 1595, opis w: BN vol. 180, p. 322 u Piaseckiego w: Kr. s. 48 i Rab. s. 244.

Ammiana Marcelina: *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri XVIII*, Paryż 1544, opis w: BN vol. 2, p. 1008, u Piaseckiego w: Kr. s. 48, 251.

Strabona: *De situ orbis*, Wenecja 1516. Opis w: BN vol. 179 p. 85, u Hartknocha w: Rp s. 5, Starowolskiego w: Ec s. 152.

Z literatury dotyczącej spraw polskich, a także obszarów geograficznych związanych z Polską możemy wymienić następujące pozycje:

Wincentego Kadłubka: *Historia Polonica*, Dobromil 1612, u Damalewicz w: Seg. s. 85, Hartknocha w: Rp k. B2–5, Łubieńskiego w: Op. s. 327–8, Nakielskiego w: Miech. s. 128, Starowolskiego w: Vac s. 47 i Sczygielskiego w: Apb s. 24, 29.

Jana Długosza: *Historia Polonica Joannis Dlugossi*, Dobromil 1614, u Damalewicz w: Hsz s. 81, Seg. s. 2, Hartknocha w: Rp k. B2–5, Łubieńskiego w: Op. s. 305, 327–328, Nakielskiego w: Sac. s. 37–49 i nast., Miech. s. 50 i nast., Starowolskiego w: Vac s. 66, 81, 116, 182, Vem s. 20–22, Sczygielskiego w: Apb s. 111, 116.

Macieja z Miechowa: *Chronicon Polonorum*, Kraków 1519, u Damalewicz w: Vep s. 343, Hartknocha w: Rp k. B2–5, Łubieńskiego w: Op. s. 305, 327–8, Nakielskiego w: Sac s. 132–8, Miech. s. 50 i nast., Starowolskiego w: Vem s. 20–22, Vac. s. 28, 47, Sczygielskiego w: Apb s. 121, Tin. s. 92.

Filipa Kallimacha: *Historia de rege Vladislao seu clade Varnensi*, Augsburg 1518, u Nakielskiego w: Miech. s. 479.

Ludwika Jodoka Decjusza: *De vetustatibus Poloniarum liber I, de Jagiellonum familia liber II, de Sigismundi regis temporibus liber III*, Kraków 1521, u Hartknocha w: Rp s. 364, Nakielskiego w: Miech. s. 957, 976, Piaseckiego w: Kr. s. 70.

Bernarda Wapowskiego: *Cromeri descriptione posteriores continuans*, wyd. T. Płaza przy: *Polonia*, Kolonia 1589, u Hartknocha w: Rp2 i Rp3 we wstępie, Łubieńskiego w: Op. s. 305, Nakielskiego w: Miech. s. 496, 594.

Marcina Bielskiego: *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana*, Kraków 1597¹² u Starowolskiego w: Vem s. 43, Damalewiczka w: Seg s. 78, Nakielskiego w: Miech. s. 151, Szczygielskiego w: Apb. s. 121.

Marcina Kromera: *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Bazylea 1555 u Damalewiczka w: Hsz s. 79, Seg s. 2, Vep s. 277, Hartknocha w: Rp k2-5 i nast., Łubieńskiego w: Op. s. 327-8, Nakielskiego w: Sac s. 113-125, Miech. 117 i nast., Piaseckiego w: Kr. s. 46, Starowolskiego w: Vem s. 30-33, Vac s. 66, Szczygielskiego w: Apb s. 29, 109.

Macieja Strykowski: *Która przedtem świata nie widziała kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Królewiec 1582, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Aleksandra Gwagnina: *Sarmatiae Europae descriptio*, Kraków 1578, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Jana Dymitra Solikowskiego: *Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti*... Gdańsk 1647, u Hartknocha w: Rp k. B2-5, Starowolskiego w: Vac. s. 247.

Wojciecha Wijuk Kojałowicza: *Historiae Lithuanae pars prior*, Gdańsk 1650, pars II, Antwerpia 1669, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Stanisława Orzechowskiego: *Annales Polonici ab excessu divi Sigismundi primi*, Dobromil 1611, u Hartknocha w: Rp k. B2-5, Nakielskiego w: Miech. s. 648, 655. Tegoż autora: *Baptismus Ruthenorum*, Kraków 1544, u Łubieńskiego w: Op. s. 303.

Jana Herburta: *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio*, Bazylea 1571, u Hartknocha w: Rp k. B2-5, Nakielskiego w: Miech. s. 288.

Reinholda Heidensteina: *De bello Moscovitico commentariorum libri sex*, Kraków 1584, u Piaseckiego w: kr s. 18. Tegoż autora: *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII*, Frankfurt 1672, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Pawła Piaseckiego: *Chronica gestorum in Europa singularium* Kraków 1645, u Hartknocha w: Rp k. B2-5 i nast, Nakielskiego w: Miech. s. 791, 909, 922, Starowolskiego w: Vac s. 219, 241, 246, 271, Damalewiczka w: Seg s. 2.

Joachima Pastoriusa: *Florus Polonicus seu Polonicae historiae epitome nova*, Lejda 1641. Tegoż autora: *Bellum Scythico Cosacium, seu de coniuratione Tatarorum, Cosacorum et plebeis Russicae contra Regnum Poloniae*, Gdańsk 1652, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Stanisława Sarnickiego: *Annales sive de origine et rebus gestis Poloniarum et Lituoniarum libri octo*, Kraków 1587, u Hartknocha w: Rp s. 6, Nakielskiego w: Miech. s. 721.

¹² Nie ulega wątpliwości, iż chodziło o kronikę Joachima Bielskiego, a nie Marcina. Jak pisze Szymon Starowolski w: *Setniku pisarzy polskich*, Kraków 1970, s. 192, kronika Marcina Bielskiego z powodu posądzenia jej autora o herezję była zupełnie zapomniana przez czytelników. Joachim, chcąc szerzyć chwałę nazwiska ojca, wydał swoim kosztem kronikę w języku polskim. Wtedy uwolnił ojca od potwarzy i przyczynił się do czytelnictwa jego dzieła.

Salomona Nagebauera: *Historia rerum Polonicarum libri decem*, Hanower 1618, u Hartknocha w: Rp k. B2-5, Nakielskiego w: Miech. s. 532. Tegoż autora: *Icones et vitae principum ac regum Poloniae...* Frankfurt n. Menem 1620, u Hartknocha w: Rp 2 i Rp 3 we wstępie.

Jakuba Sobieskiego starszego: *Commentarium Chotinensis belli libri tres*, Gdańsk 1646, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Stanisława Kobierzyckiego: *Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis... usque ad excessum Sigismundi III*, Gdańsk 1655, u Hartknocha w: Rp k. B2-5, Starowolskiego w: Vac s. 285.

Andrzeja Maksymiliana Fredry: *Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio*, Gdańsk 1652. Tegoż autora: *Monitia politicomoralia*, Gdańsk 1664, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Eberharda Wassenberga: *Gestorum... Vladislai IV*, Gdańsk 1643, u Hartknocha w: Rp k. B2-5.

Jana Andrzeja Lipskiego: *De rebus gestis... Sigismundi III... brevis narratio*, Rzym 1605, u Starowolskiego w: Vac. s. 286.

Stanisława Łubieńskiego: *Stanislai Lubieński Episcopi Plocensis Opera posthuma, historica, historo-politica [sic], variique discursus, epistolae et aliquot orationes...* Antwerpia 1643, u Nakielskiego w: Sac. s. 187, Miech. s. 823, Hartknocha w: Rp k. B2-5 i nast., Starowolskiego w: Vac s. 222, Damalewiczka w: Vep s. 14, Szygielskiego w: Apb s. 35.

Szymona Starowolskiego: *Polonia, Kolonia* 1632, u Hartknocha w: Rp s. 147, 243, 561. Tegoż autora: *Laudatio Almae Academiae Crocoviensis*, Kraków 1639, u Nakielskiego w: Miech. s. 265.

P. Dusburga: *Chronicon Prussiae*, Frankfurt 1679, u Hartknocha w: Rp s. 57.

Kaspra Schütza: *Historia rerum Prusicarum Das ist Warhaffte und... eigentliche Beschreibung der Lande Preussen...* Lipsk 1599, u Hartknocha w: Rp s. 50.

Kaspra Hennebergera: *Kurtze und warhafftige Beschreibung des Landes zu Preussen... Królewiec* 1584, w: Rp s. 363.

Reinholda Curiciego: *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*, Gdańsk 1655, u Hartknocha w: Rp s. 515.

Stefana Damalewiczka: *Series archiepiscoporum Gnesnensium*, Warszawa 1648, u Starowolskiego w: Ec s. 377, Vac s. 156, Hartknocha w: Rp s. 320.

Wojciecha Inesa: *Lechias, ducum, principum ac regum Poloniae* Kraków 1655, u Hartknocha w: Rp s. 575.

Ze sprawami polskimi wiąże się wydawnictwo Jansoniusa Deconensisa:

Mercurius Gallobelgicus sive rerum in Galia et Belgio potissimum: Hispania quoque, Germania Polonia ab anno 1588 ad martium anni praesentis 1594 gestarum... Kolonia 1594, u Nakielskiego w: Miech. s. 789.

W pracach wymienionych historyków znajdujemy dzieła poświęcone obszarom romańskim. Możemy wymienić następujące tytuły:

Grzegorza z Tours: *Gregori Turonici historiae Francorum libri decem...* Paryż 1561, opis w: BN vol. 64, p. 161, u Starowolskiego w: Ec s. 94.

Einharda: *Annales regum Francorum...* Kolonia 1561. Opis w: BN vol. 46, p. 961, u Hartknocha w: Rp s. 31.

Pawła Diacona: *Pauli Diaconi... de gestis Longobardorum libri VI*, Lyon 1595, opis w: BN vol. 131, p. 559, u Hartknocha w: Rp s. 7.

Aimona: *Aimoni... historiae Francorum libri V*, Paryż 1567, opis w BN vol. 1, p. 416, u Hartknocha w: Rp s. 11, Starowolskiego w: Ec s. 222.

Siegeberta z Grenoble: *Siegeberti Geneblacensis chronicon ab anno 381 ad 1113*, Paryż 1413, opis w LC vol. 137, s. 198, u Hartknocha w: Rp s. 31, Piaseckiego w: Chg s. 26, Starowolskiego w: Ec s. 118, 123.

Chronicon Montis Sereni sive Lauterbergense... editum a Joachimo Madero, Helmstadt 1665, opis w BN vol. 103, p. 104 u Hartknocha w: Rp s. 31.

Godfryda z Witerbo: *Pantheon sive Universitatis libri XX... historias completens, per Gottofridum Vitterbensem*, Bazylea 1559, opis w BM vol. 10, p. 757, u Hartknocha w: Rp2 s. 43.

Roberta Gaugina: *Roberti Gaugini Compendium de origine et gestis Francorum... Paryż 1497*, opis w BN vol. 56, p. 503, u Starowolskiego w: Ec s. 352.

Filipa Komineusa: *Cronique de hystoire faite et compose per feu Messire Philippe de Comines*, Paryż 1524, opis w BN vol. 31, p. 252, u Piaseckiego w: Kr. s. 69, Hartknocha w: Rp s. 39.

Jakuba Thuanusa: *Illustris viri Jac. Augusti Thuani... historiarum sui temporis ab anno... 1543 usque ad annum 1607*, Frankfurt 1626, opis w BN vol. 188, p. 504, u Piaseckiego w: Chg s. 147, Hartknocha w: Rp s. 171.

Flavia Bionda: *Biondi Flavi historiarum Romanorum decades tres*, Wenecja 1483, opis w BN vol. 52, p. 485, u Piaseckiego w: Kr s. 49, Hartknocha w: Rp s. 32, Nakielskiego w: Miech. s. 123, 216.

Donata Gianottiego [Janottiego]: *Libro de la republica di Vinitiani composto per Donato Giannoti*, Rzym 1540, opis w BN vol. 58, p. 1137, u Hartknocha w: Rp s. 571.

J.C. Cotovijka: *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum... Accessit synopsis Reipublicae Venetae. Auctore Joanne Cotovico... Antwerpia 1619*, opis w LC vol. 32, p. 1129, u Nakielskiego w: Sac s. 101-109, Hartknocha w: Rp s. 573.

Giacomina Philippa Forestiusa: *Novissime historiarum omnium repercurSIONum, noviter a reverendissimo patre Jacobo Philippo Bergonense... edite ab exordio mundi usque in annum salutis nostrae 1502*, Wenecja 1506, opis w BN, vol. 53, p. 473, u Nakielskiego w: Miech. s. 89.

Jacobusa Meyerusa: *Commentarii sive annales rerum Flandricum libri septemdecim, auctore Jacobo Meyero... Antwerpia 1561*, opis w BN, vol. 63, p. 979, u Nakielskiego w: Miech. s. 489.

Gilbertusa Genebardusa: *Gilberti Genebardi... Chronographiae libri quatuor, priores duo sunt de rebus veteris populi... posteriore e D. Arnoldi Pontaci... Chronographia aucti, recentis historias reliquorum annorum complectentur... Paryż 1580*, opis w: BN, vol. 58, p. 1024, u Nakielskiego w: Sac s. 65-68, Starowolskiego w: Ec s. 364, Szczygielskiego w: Apb s. 14.

Luitpranda z Cremony: *Luitprandi... Opera quae extant. Chronicon et adversaria nunc primum in lucem excurrunt P. Hieronymi de la Higuera... Antwerpia 1640*, opis w BN, vol. 98, p. 1078, u Starowolskiego w: Ec s. 191, 251.

Wydawnictwo Pithou: *Annalium et historiae Francorum ab anno DCCVIII... DCCC-CXC, scriptores coactanei XII*, Paryż 1588, opis w BN, vol. 138, p. 313, u Starowolskiego w: Ec s. 223, 240.

Obszary nazwane w niniejszej rozprawie umownie sferą wpływów germańskich, dla których zostaną przedstawione poniżej pozycje książkowe, mogą budzić kontrowersje ze względów politycznych. Zdarzenia historyczne,

kształtujące się na przestrzeni dziejów, wpłynęły na komplikację tego zagadnienia. Mówiąc o obszarach wpływów germańskich, zastosowano pewne uproszczenie. Przede wszystkim wzięto pod uwagę terytoria rdzennie niemieckie, skandynawskie i jutlandzkie, saksońskie, łuzyckie oraz brandenburskie. Dodano Śląsk nie ze względów ciężenia politycznego do cesarstwa, lecz z racji postępującej tam germanizacji. Wyłączono zaś spod wpływów niemieckich, kierując się względami politycznymi, Prusy, Gdańsk oraz Pomorze zachodnie. Dla tych obszarów możemy wymienić następujące pozycje:

Annales Francorum Fuldensis rerum sub Pipino... ab annum 900 consignatio in Fuldensi coenobio coepta et continuata, w: *Germanicorum rerum scriptores*, t. I, Frankfurt 1606, opis w BM, vol. 9, p. 1180, u Hartknocha w: Rp s. 70.

Ditmara: *Chronici Ditmari, episcopi Merseburgii, libri VII* Frankfurt n. Menem 1580, opis w BN vol. 186, p. 826–7, u Hartknocha w: Rp s. 11, Łubieńskiego w: Op. s. 312–13, Starowolskiego w: Ec s. 260.

Ottona z Freisingu: *Ottonis Phirsigensis episcopi ... rerum ab origine mundi ad ipsius usque tempora gestarum, libri octo...*, Agrantori 1515, opis w BL vol. 243, s. 449, u Nakielskiego w Miech. s. 50, Starowolskiego w: Ec s. 281.

Widukinda z Korvei: *Wittichindi Saxonis rerum... gestarum libri III*, Bazylea 1532, opis w BN, vol. 222, p. 923, u Hartknocha w: Rp s. 79.

Lamberta z Hersfeld: *Historiae Germanorum, auctore Lamberto Schanaburgensi vel Hirsfeldensi*, Tybinga 1525, opis w BN, vol. 87, p. 381, u Hartknocha w: Rp s. 29, Starowolskiego w: Ec s. 191, 281.

Wippona: *Gesta Chunradi II Imperatoris*, opis w BM, vol. 27 p. 338. Jest tam informacja, że tytuł ten znajduje się w wydawnictwie Pistoriusza: *Illustrium veterum scriptorum...*, t. 1–2, Frankfurt 1613, u Hartknocha w: Rp s. 29.

Alberta ze Stady: *Chronica Alberti abbatis Stadensis...*, Helmstad 1587, opis w: BN, vol. 1, p. 208, u Hartknocha w: Rp s. 34, Nakielskiego w: Miech. s. 74, Starowolskiego w: Ec s. 327.

Radewiciusa: *Chronicon. Libri duo de Friderici imperatoris gestis*, Strasburg 1515, opis w BN, vol. 145, p. 608, u Hartknocha w: Rp s. 38.

Adama z Bremy: *Historia ecclesiastica...*, Kopenhaga 1579, opis w: BN vol. 1 p. 208, u Hartknocha w: Rp s. 12.

Helmolda: *Chronica Slavorum Helmodi presbyteri bossoviensis et Arnoldi abbatis lubecensis*, Lubeka 1569, opis w: BN, vol. 70, p. 273, u Hartknocha w: Rp s. 12, Szczygielskiego w: Apb s. 9.

Kronikę Stedenburga: *Anonymi chronicon Stedeburgense*, opis w BN vol. 111, p. 487. Tam jest informacja, iż to dzieło znajduje się w wydawnictwie Meibona: *Opuscula varia, res Germanis*, Helmstadt 1660 u Hartknocha w: Rp s. 31.

Konrada z Lichtenau: *Conradi a Lichtenau... chronicon absolutissimum...*, Bazylea 1569, opis w BN, vol. 31, p. 613, u Hartknocha w: Rp s. 26, Łubieńskiego w: Op. s. 329–30.

Alberta Krantzta: *Wandalia...*, Kolonia 1519. Inne wydanie: *A. Krantzii, viri in theologia et jure pontifico celebrimi historiaeque clarissimi, Wandalia... Adiecta est appendicis instar, Polonici regni et Prussiae, tum regiae tum ducalis descriptio*, Frankfurt 1575, opis w: BN vol. 83, p. 370, Estreicher t. 20, s. 218, u Hartknocha w: Rp s. 27, Łubieńskiego w: Op s. 306, Nakielskiego w: Sac s. 123–5, 132–8, Szczygielskiego w: Apb s. 9.

D. Chytraeusa: *Vandaliae et Saxoniae Alberti Cranzi continuatio ab anno Christi 1500... ad 1585*, Wittemberg 1586, opis w BN, vol. 28, p. 1173, u Hartknocha w: Rp

s. 27. Tegoż autora: *Davidis Chytræi Chronicon Saxoniae et vicini orbis Aretoi...*, Rostok 1590, opis w BN, vol. 28, p. 1168, u Piaseckiego w: Chg s. 612.

Sw. Adona: *Adonis, Viennensis archiepiscopi, breviarum chronicarum ab origine mundi ad usque tempora, id est ad regnum Ludovici, Francorum regis, cognomento Simplicis, an. Domini 880*, Paryż 1561, opis w BN, vol. 1, p. 227, u Starowolskiego w: Ec s. 152, 191.

Mikołaja Serrariusza: *Mogunticarum rerum, ab initio usque ad hodiernum archiepiscopum ac electorem D. Joannem Schwidarum libri quinque...* Authore Nicolao Serario, Moguncja 1604, opis w BN, vol. 170, p. 887, u Starowolskiego w: Ec s. 245.

Hermanus Contractusa: *Chronicon de sex mundi aetatibus...* SL 1529, opis w: BL, vol. 146, p. 145, u Starowolskiego w: Ec s. 191.

P. Albinusa: *Meinische Land- und Berg-Chronicon*, Drezno 1590, opis w: BN, vol. 1, p. 535, u Hartknocha w: Rp 2 s. 131.

Gobelinusa Persony: *Doctoris Gobelinii Personae... Cosmodromium hoc est chronicon Universale*, Frankfurt 1559, opis w BN vol. 134, s. 417 u Hartknocha w: Rp 3 s. 47, Starowolskiego w: Ec s. 347.

Johannesa Nauclerusa: *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii a Ioane Nauclero*, Tybinga 1500, opis w BN, vol. 122, p. 1118, u Hartknocha w: Rp s. 369, Nakielskiego w: Sac s. 13–19 i nast., Miech. s. 56–7.

Wydawnictwo Goldasta: *Allemanicorum rerum scriptores...*, Frankfurt 1606, opis w BN, vol. 198, p. 55, u Hartknocha w: Rp s. 30.

Franciscusa Ireniciusa: *Germaniae exeges volumina duodecim Francisco Irenicio... exarata*, Norymberga 1518, opis w BN, vol. 75, p. 1044, u Hartknocha w: Rp s. 6.

Daniela Kramera: *Das grosse Pomrische Kirchen-Chronicon D. Danielis Crameri*, Szczecin 1628, opis w: BN, vol. 33, p. 916, u Hartknocha w: Rp s. 80.

Jana Cluvera: *Joannis Cluveri historiarum totius mundi epitome a prima rerum origine olimusque ad annum Christi 1630*, Lejda 1637, opis w BN vol. 30, p. 174, u Hartknocha w: Rp s. 314.

Joachima Curaeusa: *Gentis Silesiae annales... a Joachimo Cureo*, Wittemberga 1571, opis w BN, vol. 34, p. 802, u Hartknocha w: Rp s. 80.

Mikołaja Henela von Hennenfeld: *Breslo-graphia hoc est Vratislaviae, Silesiae metropolews nobilissime delineatio brevissima auctore Nicolao Henelio...*, Frankfurt 1613, opis w BN, vol. 70, p. 446, u Hartknocha w: Rp2 s. 115.

Christiana Funcka: *Funcius Christian Aug. Gymnasii Gorl. Rector. Quadripatrimum historico-politicum orbis hodie, imperantis breviarum et celebr. script. polit. praecipua imperia, regna ducatus, reispubl. studiosae juventui erotemat*, bm. 1573, opis w: BN, vol. 54, p. 4, u Hartknocha w: Rp 2 s. 115.

Jana Micraeliusa: *Johannis Micraelli alter Pomer Land...*, Szczecin 1640, opis w BN, vol. 114, p. 290–91, u Hartknocha w: Rp s. 6.

Caspra Sagitariusa: *Dissertatio historica de originibus et incrementis incultae civitatis Luneburgi*, Jena 1682, opis w BN, vol. 160, p. 26, u Hartknocha w: Rp2 s. 143.

Andrzeja Angelusa [Engela]: *Annales Marchiae Brandenburgicae das ist ordentliche Verzeichnuss und Beschreibung der fürnemsten und gedenckwürdigsten Märckischen Jahergeschichten und Historien*, Frankfurt n. Odrą 1598, opis w BN, vol. 47, p. 441–2, u Hartknocha w: Rp s. 74.

Hugona Grotiusa: *Historia Gothorum...*, Amsterdam 1655, opis w: BN vol. 64, p. 1027, u Hartknocha w: Rp s. 7.

Joannusa Loceniusa: *Joannis Loceni historiae Sueciae usque ad Carolum XI... libri tres*, Frankfurt-Lipsk 1676, opis w BN, vol. 99, p. 782, u Hartknocha w: Rp s. 58.

Nicolausa Cragiusa: *Nic. Cragii De republica Lacedemoniorum libri IV*, SL 1593, opis w: BN, vol. 67, p. 945, u Hartknocha w: Rp s. 570.

Hartknoch powoływał się na wydawnictwo: *Diarium Europeaum*, w: Rp s. 86, 175 oraz *Theatrum Europeaum*, w: Rp s. 200.

W odniesieniu do krajów anglosaskich omawiani historycy wykorzystali następującą literaturę.

Bedy Czcigodnego: *Ecclesiasticae historiae gentis Angliorum libri quinque ... Beda Angliozone auctore...*, Antwerpia 1550, opis w: BN, vol. 9, p. 1027–8, u Starowolskiego w: Ec s. 59, 90, Szygielskiego w: Apb s. 24.

Rogera de Hoveden: *Annales pars prior et posterior*, Londyn 1596, opis w: BN, vol. 74, p. 3, u Hartknocha w: Rp s. 39.

Mateusza z Paryża: *Mathei Paris Monachi Albanensis, Angli, historia maior, a Guilelmo Conquestore, ad ultimum annum Henrici tertii*, Londyn 1571, opis w BL, vol. 247, s. 385, u Starowolskiego w: Ec s. 327.

Tomasza Cantiprato: *Thome Cantipratini... Bonum universale...*, Duaci 1627, opis w: BN, vol. 187, p. 287, u Nakielskiego w: Sac s. 121–131.

Mateusza z Westminsteru: *Flores historiarum per Matheum Westmonasteriensem collecti. Praecipue de rebus Britannicis ab exordio mundi usque ad annum Domini 1307...*, Londyn 1570, opis w BL, vol. 215, s. 195, u Starowolskiego w: Ec s. 338.

Georga Buchanana: *Rerum Scoticarum historia, auctore Georgio Buchanano... Accessit de jure regni apud Scotis dialogus eodem Georgio Buchanano auctore...*, Edynburg 1583, opis w BN, vol. 20, p. 1042, u Piaseckiego w: Chg (wyd. 1647), s. 28.

Mikołaja Sandera: *De visibili monacha Ecclesiae libri octo*, Lovanium 1571, opis w BN, vol. 162, p. 601, u Lubieńskiego w Op. s. 304, Starowolskiego w: Ec s. 344.

Omawiając zagadnienia dotyczące krajów Europy Środkowej, z wyłączeniem Polski, wymienieni pisarze powoływali się na następujące dzieła:

Cosmasa z Pragi: *Cosmas Pragensis ecclesiae decani chronicae Bohemorum, libri III...*, Hanower 1607, opis w BN, vol. 32, p. 868, u Hartknocha w: Rp s. 70, Piaseckiego w: Chg s. 382, Starowolskiego w: Ec s. 342.

D.M. Boreka [Boregka]: *Bohemische Chronica...*, Wittemberga 1587, opis w: BM, vol. 3, p. 959, u Hartknocha w: Rp s. 70.

Jana Dubraviusa: *J. Dubravi historia Bohemica*, Bazylea 1575, opis w: BN, vol. 42, p. 878, u Hartknocha w: Rp s. 27, Nakielskiego w: Miech. s. 234, Piaseckiego w: Chg. s. 382, Szygielskiego w: Apb. s. 35.

Melchiora Goldasta: *Melchioris Goldasti Heminsfeldi de Bohemie regni incorporatorumque provinciarum juribus ac privilegiis nec non haereditaria regiae Bohemorum familiae successionem commentarii*, Frankfurt 1627, opis w BN, vol. 61, p. 863, u Hartknocha w: Rp s. 52.

Bogusława Balbinusa: *Epitome historica rerum Bohemicarum...*, Praga 1596, opis w BN, vol. 6, p. 782, u Hartknocha w: Rp2 s. 147.

Wencesłausa Hageciusa: *Böhemische Chronica Wenceslai Hagecii*, Praga 1596, opis w BN, vol. 67, p. 945, u Hartknocha w: Rp2 s. 147.

Aeneasa Sylviusa: *Enee Silvi historia Bohemica*, Rzym 1475, opis w: BN, vol. 136, p. 948, u Hartknocha w: Rp s. 35, Szygielskiego w: Apb s. 35.

Antoniusa Bonfiniusa: *Rerum Ungaricarum decades tres*, Bazylea 1543, opis w BN, vol. 15, p. 683, u Hartknocha w: Rp s. 32, Szygielskiego w: Apb s. 9.

J. Nadanyięgo: *Florus Hungaricus*, Amsterdam 1663, opis w: BN, vol. 122, p. 476, u Hartknocha w: Rp s. 30.

Nicolausa Istvanffiusa: *Nicolai Istvanffi... Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV, nunc primum in lucem editi*, Kolonia 1622, opis w: BN, vol. 76, p. 77, u Nakielskiego w: Miech. s. 789.

Przy problematyce Kościoła omawiani autorzy powołują się na różnorodną literaturę. Wynika to z faktu, iż poruszali oni wiele aspektów tego zagadnienia. Dokonując pewnych uproszczeń, można wyodrębnić literaturę dotyczącą spraw Kościoła powszechnego i życia Kościoła w poszczególnych krajach, spraw soborów, synodów, prawa kanonicznego i rozporządzeń natury religijnej, spraw związanych z doktryną religijną oraz sporami religijnymi w łonie Kościoła, a także sporami Kościoła z władzą świecką; spraw związanych z wyprawami krzyżowymi; spraw związanych z funkcjonowaniem życia zakonnego; spraw związanych z kultem religijnym oraz rytuałami; wreszcie spraw związanych z życiorysami i hagiografiami.

W odniesieniu do dziejów Kościoła możemy wymienić następujące pozycje:

Euzebiusza: *Historia ecclesiastica libri X...*, Kolonia 1612, opis w: BN, vol. 48, p. 868, u Starowolskiego w: Ec s. 27.

Socratesa scholastyka: *Historia ecclesiastica Eusebii, Rufini, Socratis, Theodoriti, Evagrii et Dorothei Ecclesiastica historia, sex prope seculorum res gestas completans...*, Bazylea 1611, opis w: BN, vol. 174, p. 658–9, u Nakielskiego w: Miech. w. 268, Starowolskiego w: Ec s. 40 i nast.

Ewagriusa scholastyka: ... *Ecclesiasticae historiae libri sex... Historiae ecclesiasticae scriptores Graeci... Graeco-Latinae...*, Kolonia 1612, opis w: BN, vol. 48, p. 1612, u Starowolskiego w: Ec s. 44, 45.

Sw. Theophanusa: *Ex Theophanis et Anastasii Ecclesiastica historia...* Heidelberg 1595, opis w: BN, vol. 185, p. 731, u Nakielskiego w: Sac s. 65–68.

Xantopulusa: *Nicephori Calisti Xantopuli... Ecclesiasticae historiae libri decem et octo...*, Bazylea 1555, opis w: BN, vol. 124, p. 194, u Nakielskiego w: Sac s. 13–19, 56–65.

Epiphaniusa scholastyka: *Epiphane le Scholastique historia tripartita...*, Augsburg 1472, opis w: BN, vol. 47, p. 722, u Nakielskiego w: Sac s. 68–72.

Prokopiusza z Cezarei: *Procopi Caesariensis de rebus Gothorum... libri VII*, Bazylea 1531, opis w: BN, vol. 143, p. 179–80, u Hartknocha w: Rp s. 8, Nakielskiego w: Sac s. 56–65, Piaseckiego w: Kr s. 49.

Flodobarda: *Flodobardi... ecclesiae Remensi canonici, historiarum ejusdem Ecclesiae libri IV...*, Paryż 1611, opis w: BN, vol. 52, p. 859, u Starowolskiego w: Ec s. 240, 858, 859.

Ryszarda od św. Wiktora: *Richardi Sancti Victoris... Omnia opera in unum volumen cogesta...*, Paryż 1518, opis w: BN, vol. 151, p. 221, u Starowolskiego w: Ec s. 308.

Theodoryka [Dietricha de Niem]: *De schismate... apud in Ecclesia Romana inter Urbanum Papam et Clementem Antipapam eorumque successores per XXXIX annos...*, Norymberga 1532, opis w: BL, vol. 7, p. 236, u Starowolskiego w: Ec s. 445.

Reginusa: *Reginonis monarchi Prumiensis annales...*, Moguncja 1521, opis w: BN, vol. 147, p. 961, u Starowolskiego w: Ec s. 191.

Św. Antoniego z Florencji: *Domini Antonini Archiepiscopi Florentini chronica sive opus trium patrum historialium*, Norymberga 1482, opis w BN, vol. 3, p. 610, u Nakielskiego w: Miech. s. 143.

Gabrila Buccellina: *Rhetia. Etrusca, Romana, Galia, Germanica Europae provinciarum situ altissima et multissima, sacra et prophana, topo-chromo-stematographica... descriptio per R.P.F. Gabrielem Buccellinum*, Augsburg 1666, opis w BN, vol. 20, p. 1024, u Sczygielskiego w: Apb s. 10 i nast.

J. Trithemiusa: *Liber de scriptoribus ecclesiasticis Johannis Trithemii*, Bazylea 1494, opis w BN, vol. 194, p. 597, u Sczygielskiego w: Apb: s. 10.

Caesara Baroniusa: *Annales ecclesiastici*, Rzym 1593–1607, opis w BN, vol. 7, p. 944, u Hartknocha w: Rp2 s. 376, Nakielskiego w: Sac s. 37–49 i nast., Miech. s. 50 i n., Starowolskiego w: Ec s. 17 i n., Damalewiczka w: Sag s. 64, Lubińskiego w: Op s. 313, Piaseckiego w: Kr s. 49.

Stanisława Abrahama Bzowskiego: *Annalium ecclesiasticorum post... Caesarem Baronium*, t. 13–19, Kolonia 1616–1930, u Nakielskiego w: Miech. s. 58, Starowolskiego w: Ec (wstęp), Vem s. 33–4.

Roberta Bellarmina: *Roberti Bellarmini... de scriptoribus ecclesiasticis liber unus, adjunctis indicibus undecim et brevi chronologia ab orbe condito usque ad annum 1612*, Paryż 1612, opis w BN, vol. 10, p. 256, u Starowolskiego w: Ec s. 59.

Andrzeja Krzyckiego: *Andreae Cricii Episcopi Premislen. ad Joannem Antonium Pulleonem Baronem Brugij nuntium Apostolicum in Ungaria, de negotio Prutenico epistola*, Kraków 1525, opis Estreicher t. 20, s. 330, u Nakielskiego w: Sac s. 113–115.

Dla soborów, synodów, prawa kanonicznego, a także rozporządzeń władz kościelnych możemy wyodrębnić następującą literaturę:

Euzebiusza: *Thesaurus temporum. Eusebii Pamphili... Chronicon canonum omnimoda historiae libri duo, interprete Hieronymo, ex fide vetustissimo codicum castigati. Idem auctores omnes decretalia ab Eusebio et Hieronymo continuantes*. Opis w BN, vol. 48, p. 858, u Starowolskiego w: Ec s. 14 i n., Nakielskiego w: Sac. s. 49–55, 68–72.

Dionizjusa Exigiusa: *Codex canonum ecclesiasticarum Dionysii Exigui. Idem epistola synodica S. Cyrili et Concilii Alexandrini contra nestorium, eodem Dionisio Exiguo interprete...*, Paryż 1628, u Starowolskiego w: Ec (wstęp). Opis w BN, vol. 28, p. 625.

Klemensa I: ... *Constitutiones sanctorum apostolorum doctrina catholica a Clemente Romano... scripta libris octo, Francisci Turiani prolegomena*, Wenecja 1563, opis w BN, vol. 29, p. 994, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Fernandusa Diaconusa: *Fulgentii Fernandii... Opera junctis Fulgentii et Crisconii Africanorum episcoporum...* Opis w BN, vol. 51, p. 35, u Starowolskiego, w: Ec (wstęp).

Sw. Cypriana: *S. Caecili Cypriani opera ad veritatem vetustissimorum exemplarium emendata, addito etiam quinque epistolarum libro...*, Rzym 1563, opis w BN, vol. 34, p. 1078, u Starowolskiego w: Ec s. 15.

Crisconiusa: *Crisconij breviarum canonicum*. W BL vol. 72, s. 457, jest informacja, iż ta pozycja znajduje się w dziale Fernandusa F. Flau... SL, 1630, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Polydora: Polidori [le P. Gregorio OSA] *Ezercitum spirituale universis Christi fidelibus admodum utile, opuscula quaedam, sive tractatus numero duodecim completens... auctore P. Gregorio Polydorio...*, Florencja 1616, opis w: BN, vol. 140, p. 68, u Starowolskiego w: Ec s. 13.

Anacleta: *Heraclide de Chypre évêque d'Epheze — Propriorum recreatione et in hoc opere contenta... Epistola Anacleti...*, Paryż 1504, opis w BN, vol. 70, p. 1000, u Starowolskiego w: Ec s. 13.

Pseudoizydora: *Notitia conciliorum sanctae ecclesiae in qua elucidantur exactissime tum sacri canones, tum veteres, novique ecclesiae ritus, tum praecipue partes ecclesiasticae historiae Joanne Gabautio*, Lugundi 1668, opis w BN, vol. 22, p. 60, u Starowolskiego w: Ec s. 16.

Gelasiusa z Cyzyku: *Gelasi Cyziceni Commentarius auctorum Niceani concilii, cum corollario Theodori Presbyteri de incarnatione Dei...*, Paryż 1599, opis w BN, vol. 58, p. 852, u Starowolskiego w: Ec s. 27.

Sulpitiusa: *Sulpitii Severi sacrae historiae a mundi exordio ad sua usque tempora deductae libri II...*, Bazylea 1556, opis w BN vol. 180, p. 496, u Starowolskiego w: Ec s. 44.

Grzegorza z Nyssy: *S. Patris nostri Gregorii episcopi Nyssensi... opera omnia...*, Paryż 1615, opis w: BN, vol. 64, p. 145, u Starowolskiego w: Ec s. 44.

Marcina z Bracary: *Sancti Martini... collectio orientalium canonum ad concilium lucense missa*, SL, SA, opis w: BN, vol. 108, p. 1, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Gratiana: *Decretum Gratiani, cum apparatu Bartholomei Brizensis, Argentinae* 1471, opis w: BN, vol. 68, p. 916, u Starowolskiego w: Ec s. 72, Nakielskiego w: Sac s. 31-7.

Teodorusa Peltanusa: *De librorum canonicorum numero, auctoritate et legitima interpretatione*, SL 1572, u Starowolskiego w: Ec s. 57. Opis tego dzieła trudno znaleźć w dostępnych katalogach, jednakże informuje o nim Nowodworski w 19 tomie Encyklopedii Kościelnej.

Sw. Grzegorza: *Sancti Gregorii Magni... Opera*, vol. 3, Paryż 1523, opis w: BN, vol. 64, p. 4, u Starowolskiego w: Ec s. 80.

Fernandusa z Compostelli: *Perillustrium doctorum, tam veterum quam recentiorum in lib. Decretalium aurei Commentarii, videlicet Abbatis antiqui, cum additionibus*, Wenecja 1588, opis w: BN, vol. 11, p. 725, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Bernarda z Parny: *Bottoni Bernardo Casus longi super quinque libros Decretalium a domino Bernardo [Bottoni], earundem praecipuo glossatore utiliter compilati*, Paryż 1475, opis w: BN, vol. 16, p. 944, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Ennodiusa: *Beati Ennodi opera quae reperieri potuerunt omnia...*, Tormaci 1611, opis w: BN, vol. 47, p. 607, u Starowolskiego w: Ec s. 72.

Sw. Tomasza (na temat soboru wormackiego): *Divi Thomae Aquinatis, Doctoris angelici... opera omnia...*, Rzym 1570, opis w: BN, vol. 187, p. 561, u Starowolskiego w: Ec s. 221.

Sampira: *Historias de Idacio, obispo quae escrivio poco ontes que Espana se perdiese, obispo de Salamanca... de Sampiro obispo de Astroga...*, Pampilona 1616, opis w BN, vol. 75, p. 566, u Starowolskiego w: Ec s. 247.

Henriciusa Canisiusa: *Henrici Canisii... opera quae de jure canonico reliquit in lib. V Decretalium, in tit., de regulis juris lib. VI, de defferentiis j.u. Summa juris canonici*, Lovanium 1649, opis w BN, vol. 23, p. 300, u Starowolskiego w: Ec s. 329.

Bonifacego VIII: *Liber sextus Decretalium per Bonifacium octavum, pontificem, cum novellis et declaratione Joannis Andreae de arboribus consanguinitatis et affinitibus*. Moguncja 1475, opis w: BN vol. 15, p. 744, u Nakielskiego w: Miech. s. 231.

Petrusa Rebuffusa: *Rebuffi Piere... Prazis beneficiorum d. Petri Rebuffi...*, Lugundi 1553, opis w BN, vol. 147, p./ 589, u Nakielskiego w: Miech. s. 697-8.

Ioannesa Cochlaeusa: *Canones apostolorum, veterum conciliorum constitutiones decreta pontificum antiquiora, de primatu romanae ecclesiae...*, Moguncja 1525, opis w: BN, vol. 30, p. 360, u Starowolskiego w: Ec s. 202.

Floardoardusa: *Flooardi... ecclesiae remensis canonici, historarum ejusdem Ecclesiae libri IV*, Paryż 1611, opis w BN, vol. 52, p. 859, u Starowolskiego w: Ec s. 189, 240, 245–6.

Franciszka Bossa: *Decreta generalia ad exequende visitationis Genuensis usum edita a... D. Francisco Bossio episcopo Novaire...*, Mediolan 1584, opis w: BN, vol. 16, p. 728, u Nakielskiego w: Miech. s. 676.

Daniela Venatoriusa: *Analisis metodica juris pontifici qua sub titulis decretalium antiquarum distinctis quinque libris...*, Moguncja 1579, opis w: BN, vol. 205, p. 227, u Nakielskiego w: Miech. s. 4.

Francisci Torrensis: *Francisci Torrensis de Actis veris sextae synodi, deque canonibus qui ejusdem sextae synodi falso esse ferruntur, et de septime synodo atque multiplici octava... liber*, Florencja 1551, opis w BN, vol. 191, p. 946, u Starowolskiego w: Ec s. 12.

Wawrzyńca Surlusza: *Tomus primus conciliorum omnium tum (sic) generalium tum provincialium atque particularium...*, Kolonia 1567, opis w BN, vol. 180, p. 730, u Starowolskiego w: Ec s. 258.

Alfonsa z Pizy: *Niceonorum concilium, primum generale, in quatuor libros distinctum, per Alphonsum Pisanum*, Kolonia 1581, opis w BN vol. 138, p. 192, u Starowolskiego w: Ec s. 27.

Garci de Loaisy: *Collectio conciliorum Hispaniae, diligentia Garsiae Loaisa elaborata...*, Madryt 1593, opis w BN, vol. 99, p. 47, u Starowolskiego w: Ec (wstęp), s. 123.

Franciszka Longusa z Kariolano: *Summa conciliorum omnium quae S. Petro usque ad Gregorium XV papam celebrata sunt... auctore P.P.F., Francisco Longo a Caroliano...*, Antwerpia 1623, opis w BN, vol. 54, p. 520, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Jakuba Sirmonda: *Concilia antiqua Galias, in tres tomos ordine digesta, cum apostolis pontificum, principum constitutionibus et aliis gallicanae rei ecclesiasticae monumentis... opera et studio Jacobis Sirmondi*, Paryż 1629, opis w BN, vol. 173, p. 844, u Starowolskiego w: Ec (wstęp).

Serviniusa Biniusa: *Concilia generalia et provincialia quotquot reperiri potuerunt, item epistolae decretales et Romanorum pontificum vitae...*, Kolonia 1606, opis w: BN, vol. 13, p. 437, u Starowolskiego w: Ec (wstęp), Hartknocha w: Rp2. s. 413.

P. Labbeo: *Conciliorum generalium natio., provinc., dioces...*, Paryż 1661, opis w: BN, vol. 84, p. 308, u Hartknocha w: Rp s. 56.

G. Cossartusa: *Sacrosancta concilia...* Paryż 1671, opis w: BN, vol. 32, p. 891, u Hartknocha w: Rp s. 56.

Antoniusa Possevinusa: *Ant. Possevini... apparatus sacer et scriptores Veteris et Novi Testamenti... synodes et patres Latinos ac Grecos... theologos scholasticos...*, Wenecja 1603, opis w BN, vol. 141, p. 387, u Starowolskiego w: Ec s. 59, 387.

Jana Węzyka Widawskiego: *Constitutiones synodorum eccles. Gnesnensis...*, Kraków 1630, opis Estreicher t. 30, s. 311, u Nakielskiego w: Miech. s. 637.

Antoniusa Augustinusa: *Ex Consiliis multorum codicis interpretatio, ex bibliotheca Ant. Augustini...*, Ilerdae 1506, opis w: BN, vol. 1, p. 366, u Starowolskiego w: Ec s. 248.

Dla zagadnień obejmujących problematykę doktryny religijnej oraz sporów dogmatycznych w obrębie Kościoła, a także sporów Kościoła z władzą świecką możemy wyodrębnić następującą literaturę:

Hugona z Chartes: *Domini Hugonis carsinalis Postilia*... , Antwerpia 1617, opis w BN, vol. 74, p. 868, u Starowolskiego w: Ec s. 328.

Henryka VIII: *Assertio septem Sacramentorum*... , Londyn 1521, opis w: BL, vol. 145, s. 230, u Starowolskiego w: Ec s. 361.

Joannusa Cochlaeus: *Commentaria Joannis Cochlaei de actis et scriptis Martini Lutheri*... *chronographice, ex ordine, ab anno... 1517 usque ad annum 1546... conscripta*... , Moguncja 1549, opis w BN, vol. 30, p. 533, u Starowolskiego w: Ec s. 202, 364.

Stanisława Hozjusza: *Confesio catholicae fidei christiana vel explicatio quedam confessionis a Patribus factae in synodo provinciali quae habita est Petricovie anno Domini 1551*... , Moguncja 1557, opis w Estreicher t. 8, s. 278, u Starowolskiego w: Ec s. 371.

Stanisława Orzechowskiego: *Rozolani Chimera: sive de Stancari funesta regno Poloniae secta*, Kraków 1562, opis w BL, vol. 157, s. 104, u Starowolskiego w: Ec s. 373.

Andrzeja Patrycego Nideckiego: *Paralella Ecclesiae Catholicae cum haeticorum synopsis*, Kolonia 1576. Tegoż autora: *De ecclesia vera et falsa libri V*, Krakow 1583, opis w: Estreicher t. 23, s. 104, u Nakielskiego w: Miech. s. 453.

Fulgentiusa: *Fulgenzio servite Confirmatione delle considerationi del P.M. Paulo de Venetia contra le oppositioni del R.P.M. Gio. Antonio Bovio... di M. Fulgentio Bresciano... ove si demonstra... quae sia la vera libesta ecclesiastica e la potesta data da Dio alli principi*... , Wenecja 1606, opis w: BN, vol. 144, p. 1063, u Piaseckiego w: Chg s. 290.

Caesara Baroniusa: *Duo vota, hoc est ex animo voto prolate sententiae unum... Cesaris Baronii... contra Republicam venetam, alterum Joannis Marsilii... pro eadem... Republica*, SL 1606, opis w: BN, vol. 107, p. 762, u Piaseckiego w: Chg s. 290.

Paola Sarpiego: *Dialogia alii signori della republica a senato di Venetia di Fra Paolo Sarpi Venetiano*... , Bolonia 1606, opis w BN, vol. 163 p. 210, u Piaseckiego w: Chg s. 290.

Roberta Bellarmina: *Riposta del cardinal Bellarmino alle oppositioni di Fra Paolo Servita contra la scriptura dell cardinale Bellarmino*, Rzym 1606, opis w: BN, vol. 10, p. 256, u Piaseckiego w: Chg s. 290. Tegoż autora: *Responsio cardinalis Bellarmini ad duos libros annuum cujus inscriptio est „Responsio cujusdem doctoris theologi ad epistolam... Venetos publicatis”*, Moguncja 1606, opis w: BN, vol. 10, p. 254-5, u Piaseckiego w: Chg s. 259.

Franciscusa Turianusa: *Francisci Turriani... Adversus Magdeburgenses centuriones pro canonibus apostolorum et Epistolis decretalibus pontificum apostolicorum libri quinque*, Florencia 1572, opis w BN, vol. 191, p. 946, u Starowolskiego w: Ec s. 12.

Jakuba I: *Triplici modo, triplex cuncus, sive Apologia pro juramento fidelitatis adversus duo brevia P. Pauli Quinti et epistolam cardinalis Bellarmini... auctore Jacobo, rege Magnae Britanniae*... , Londyn 1607, opis w: BN, vol. 76, p. 558, u Piaseckiego w: Chg s. 259.

Roberta Bellarmina: *Roberti S.R.E. cardin. Bellarmini responsio ad librum inscriptum „Triplici modo triplex cuncus, sive Apologia pro juramento fidelitatis, adversus duo brevia Papae Pauli V et recentes literas cardinalis Bellarmini ad Georgium Blackuellum, Angliae archipresbyterum*, Kolonia 1610, opis w BN, vol. 10, p. 253, u Piaseckiego w: Chg s. 259.

Franciszka Suarez: *De juramento et adjuramento*, w: *Operis de religione tomus primus — quartus*... auctore P. Francisco Suarez, Lugundi 1630-34, opis w BN, vol. 180, p. 37, u Piaseckiego w: Chg s. 259.

Justusa Asteriusa: *Deploratio pacis Germanicae, sive Dissertatio de pace Pragensi tam infauste quam injuste inita Praegae Bohemorum 20/30 maii 1635... authore Justo Asterio*, Paryż 1635, opis w: BN, vol. 177, p. 1013, u Piaseckiego w: Chg s. 307.

Andrzeja Węgierskiego: *Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*, Amsterdam 1652, opis Estreicher t. 32, s. 289, u Hartknocha w: Rp s. 235.

Jana Lobkowitza: *Demonstratio catholica ad omnes orthodoxae Fidei controversias decidendas clarissima, auctore R.D. Joanne Caramueli Lobkowitz...*, Kraków 1665, opis Estreicher t. 21, s. 362-3, u Szygielskiego w: Apb s. 20.

Acta conventus Torunensis [ed. Meibonius], Warszawa 1646, Opis Finkel t. 2, s. 147, u Piaseckiego w: Kr s. 441-2.

Literaturę poświęconą wyprawom krzyżowym i walkom z innowiercami przedstawił w swoich dziełach Nakielski. Możemy wymienić następujące pozycje.

Benedictusa Acoltusa: *Benedicti de Acoltis Aretini de Bello a christiane contra barbaros gesta pro Christi Sepulchro et Judace reprehendis, lib. IV*, Wenecja 1532, opis w BN, vol. 1, p. 132, w: Miech. s. 71, 87.

Alberta z Agiles: *Chronica Hierosolymitanum... id est, de bello sacro historia exposita libros XII et nunc primum in lucem edita, opera et studio Reinerii Reinecii*, Helmstadt 1584-5 opis w BN, vol. 148, p. 627, u Nakielskiego w: Sac s. 13-19.

Christianusa Andrichoniusa: *Theatrum Terrae Sanctae et biblicarum historiarum, cum tabulis geographicis...*, Kolonia 1600, opis w BN, vol. 1, p. 88, w: Sac s. 121-131. Miech. s. 88.

Joannusa Cotovicuisa: *Itinerarium Hierosolymitanum et Syriacum... auctore Joanne Cotovico...* Antwerpia 1619, opis w BN vol. 52, p. 1129, w Sac s. 101-109.

Jakuba z Witry: *Jacobi de Vitriaco... libri duo, quorum prior orientalis sive Hierosolymitanae, alter occidentalis historiae nomine inscribitur*, Duaci 1579, opis w: LC, vol. 75, w Sac. s. 3, i nast., Miech. 57 i nast.

Leonarda z Chios: *Archevêque de Mytyléne — Historia captae a Turca Constantino-polis, descripta a Leonardo Chinensi...*, Norymberga 1544, opis w BN, vol. 94, p. 1226, w: Miech. s. 496.

Raymunda z Agiles: *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Hanower 1611, opis w BL, vol. 3, p. 291, w Sac: s. 13-19, 73-79.

Roberta z Reims: ... *Bellum christianum principum, praecipue Gallorum contra Saracenos anno... 1088, principum, pro Terra Sancta gestum, auctore Roberto Monaco...*, Bazylea 1533, opis w BN, vol. 153, p. 4., w: Miech. s. 89.

Sanudusa Torseliusa: *Liber secratorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*, u Bangersa: *Gesta Dei per Francos*, Hanower 1611, opis w BN, vol. 162, p. 1097, w: Miech. s. 75 i nast.

W pracach omawianych autorów występuje literatura odnosząca się do różnych aspektów życia zakonnego, a więc genezy zgromadzeń zakonnych, ich funkcjonowania, organizacji oraz dyscypliny zakonnej. Możemy wymienić następujące pozycje:

Raphaela Volateranusa: *De more ludorum et sacrorum, de Romanorum Graecorumque magistris, de ritu antiquo posterno...* SL, SA, opis w BN, vol. 103, p. 246, u Nakielskiego w: Sac s. 101-109, Miech. s. 552.

Joannusa Mauburniusa: *Rosetum exercitorum spiritualium et sacrum meditationum...* authore J. Mauburno..., SL, 1494, opis w BN, vol. 110, p. 28, w: Miech. s. 4.

Constantinusa Ghiniusa: *Ghini Constantino Sanctorum canonicorum natales...*, Wenecja 1621, opis w BN, vol. 58, u Nakielskiego w Miech. s. 100.

Le Mire'a: *Canonicum regularium ordinis s. Augustini origines ac progressus per Italiam, Hispaniam, Galiam, Germaniam, Belgiam, aliasque orbis Christiani provincias...*, Kolonia 1614, opis w BN, vol. 94, p. 309, u Nakielskiego w: Sac s. 101-9 i nast., Miech. s. 4, 6.

Joannusa Signiusa: *De origine et statu canonico in gratiam propriae congregationis libri tres D. Jo. Baptistae Signi...*, Bolonia 1601, opis w BN, vol. 169, p. 810, u Nakielskiego w: Sac s. 13-19 i nast.

Silvestrusa Marulusa: *Historia sagra intitolata Mare Oceano di tutte le religioni del Mondo...*, Messyna 1613, opis w BN, vol. 108, p. 948, u Nakielskiego w: Sac s. 13-19 i nast. Miech. s. 5 i nast.

J. Azora: *Collectio propositionum...*, Rzym 1611, opis w: BN, vol. 5, p. 1027, u Nakielskiego w: Miech. s. 4.

Jana de Nigra Valla: *Genealogia sacri et Apostolici Ordinis Canonicorum regularium S. Augustini ex congregatione Lateranen si S. Salvatoris...*, Kraków 1619, opis w Estreicher t. 23, s. 154, u Nakielskiego w: Sac s. 27-31, 37-49.

Jana z Kartaginy: *De sacra antiquitate ordinis B. Mariae de Monte Carmello tractatus duo, quorum primus originem et laudem eius reconsit...*, Antwerpia 1620, opis w BN, vol. 79, p. 688, u Nakielskiego w: Miech, s. 73.

J. Caramanuela: *J. Caramanueli Lobkowitzi... de D.D.Cisteriensium et aliorum omnium Benedictinorum respectu D. Aroasiensium et reliquorum canonicorum regularium praecedantia libra*, Lovanium 1644, opis w: BN, vol. 23, u Szygielskiego w Apb s. 20.

Augustyna z Florencji: *Historiarum comedulensium libri tres...*, Augustino Florentino monacho comedulense auctore..., Florencja 1575, opis w BN, vol. 53, p. 802, u Damalewiczka w: Hsz s. 79.

J. Caramanuela: *In D. Benedicti regulam commentarius historicus... authore D. Joanne Caramanuel Lobkowitz*, Brugia 1640, opis w BN, vol. 23, p. 734, u Szygielskiego w: Apb s. 20.

Petrusa Mesiusa: *Historia imperial y cesarea, en la qual summa se containen las vidas y chechos de todos los Cesares emperadores de Roma, desde Julio Cesar hasta el emperador Maximiliano... la qual compuso... don Pero Mexia...*, Sevilia 1547, opis w BN, vol. 113, p. 816, u Szygielskiego w: Apb s. 20.

Leona Marsicanusa: *Leon de Marsico cardinal, eveque d'Ostie Chronica sacri casinensis coenobi*, Wenecja 1513, opis w BN, vol. 94, p. 1199, u Szygielskiego w: Apb s. 20 i nast.

Antoniusa Perez: *Commentaria in regulam SS. P. Benedicti... authore R.P. Ant. Perez...*, Lugundi 1625, opis w BN, vol. 133, p. 223, u Szygielskiego w: Apb s. 20.

Horatiusa Torselinusa: *Horati Torselini Romani a Societate Jesu Laurentae historiae libri quinque...*, 1605, opis w BN, vol. 191, p. 1049, u Nakielskiego w: Miech. s. 220.

J. Trithemiusa: *Chronicon insignae monasterii Hirsaugiensis ordinis S. Benedicti 830-1370*, Bazylea 1559, opis w BN, vol. 194, p. 587, u Nakielskiego w: Miech. s. 128, 532, Szygielskiego w: Apb s. 20.

Gabriela Bucellina: *Monologium benedictinum sanctorum, beatorum, atque illustrium eiusdem ordinis virorum elogiis illustratum...*, Veldkrichi 1655, opis BN, vol. 20, p. 1023. Tegoż autora: *Chronologia benedictino-mariana... Typis ducalis monasterii Campidonensis 1671*, opis j.w. Tegoż autora: *Aquila imperii benedictina, cujus ordinatissima pennarum serie monachorum ordinis S.P.N. Benedicti de imperio universo amplissima et immortalia*

merita obiter, a distincte et graphice, adumbratur..., Wenecja 1651, opis j.w. Tegoż autora: *Annales Benedictini...*, Augsburg 1656, opis j.w. Tegoż autora: *Benedictus redivius, hoc est Benedictini ordinis... immarusibilis vigor, ac viror... chronologice comprabatus ac demonstratus, ab anno Christi 1500 ad presentem usque aetatem...*, Voldkrichi 1679, opis jak wyżej u Szygielskiego w: Apb s. 14 i nast.

Arnolda Wiona: *Lignum vitae, ornamentum et docus Ecclesiae in quinque libros divisum. In quibus totius Sanctiss. Religionis Divi Benedicti initia, viri dignitate doctrina sanctitate ac principatu clari, describentur...*, Wenecja 1595, opis w BM. vol. 27, p. 614, u Szygielskiego w: Apb s. 20, 35, u Nakielskiego w: Sac s. 73-79.

Omawiając zagadnienia kultu religijnego oraz rytuałów wymieni autorzy powołują się na następujące dzieła:

Św. Augustyna: *Calendarium, regula, constitutiones et ordinarium canonicorum regularium Congregationis Sancti Salvatoris. Ordinis Sancti Augustini*, Bolonia 1497, opis w BN, vol. 5, p. 436, u Nakielskiego w: Sac. s. 37-49.

Grzegorza Wielkiego: *Homiliae (XXIII)*, w: *Sancti Gregorii opera*, t. I, opis w: BN, vol. 64, p. 3-4, u Starowskiego w: Ec s. 383.

Michała Buchingera: *De Augustissimo sacrosanctae Misae sacrificio, deque sanctis, Eucharistiae per Christum in coena novissima celebratione, opus auctore Michaelo Buchingero*, Antwerpia, 1588, opis w BN, vol. 20, p. 1091, u Nakielskiego w: Miech. s. 87-8.

Franciszka Mościckiego: *Elementa ad Confesiones, nam tantum sacerdotibus in foro poenitentiae tyronibus aperime neussaria: Verum etiam omnibus poenitentibus exacte confiteri volentibus summe utilia...* Auctore F. Nicolao Moscicusi, Kraków 1603, opis w: Estreicher t. 22, s. 583, u Nakielskiego w: Miech. s. 871.

Adama Opatowczyka: *Tractatibus de sacramentis in genere et specie, quilibet circa sacramentum penitentiae adjuncti sunt duo unus de censuris, alter de indulgentis, auctore R.P. Adamo Opatovio...*, Kraków 1642, opis w BN, vol. 127, p. 422, u Nakielskiego w: Miech. s. 198, 534.

Wojciecha Offiarowicza: *Historia o cudownym Matki Bożey obrazie w Myślenicach...*, Kraków 1642, opis Estreicher t. 23, s. 269-70, u Nakielskiego w: Miech. s. 929.

Św. Atanazego: *Athanasii... Liber de variis et sanctissimis questionibus, quem nuper doctissimus campiom e Greco et Latinum verit*, Rzym 1523, opis w BN, vol. 2, p. 992, u Nakielskiego w: Sac. s. 37-48.

Pierra Cottona: *Contredictas au libello di Hamatoire institute: Histoire notable de Pere Henry jesuite*, Lyon 1601, opis w BN, vol. 32, p. 1122, u Nakielskiego w: Sac s. 37-49.

Rafaela Volateranusa: *Contenta in hoc opusculo: Raphaelis Volaterani de More Judorum et sacrorum: de Romanoem Grecorumque magistribus, de ritu antique militie posterno. De Templis et locis urbis Romae, quae omnia da historiae cognitionem aprime sunt utilia*, SL, SA, opis w BN, vol. 103, p. 245, u Nakielskiego w: Sac s. 101-9 i nast., Miech: s. 552.

Wielokrotnie można było się spotkać u omawianych historyków z podaniem przez nich życiorysów osób świeckich, duchownych, a także świętych. Kreśląc sylwetki konkretnych osób odsyłali oni do odpowiednich pozycji książkowych. Te pozycje postaram się wymienić. Należy jednak podkreślić, iż wskazywane przez tych autorów książki zawierały informacje biograficzne lub hagiograficzne, ale mogły dotyczyć zupełnie innych zagadnień.

Wiadomości biograficzne bądź hagiograficzne w tych książkach w całości nie mogły pełnić rolę marginalną. Wymieniam ją dlatego, ponieważ wspomniani autorzy traktowali je jako źródło. Można tu wskazać następujące pozycje:

Św. Damazego: *S. Damasio papae opera quae extant et vita, ex codicibus...*, Rzym 1638, opis w BN, vol. 35, p. 585, u Starowolskiego w: Ec s. 17.

F.G. Polydora: *Gregorianum, in quo quatuordecim summorum pontificum, tresdecim episcoporum ac presbiteri unius vita per F. Gregorium Polydorum... hactenus compositum, modo auctum*, Lucae 1611, opis w BN, vol. 140, p. 69, u Starowolskiego w: Ec s. 13.

Anzelma z Lukki: *Victoris tertii romani pontificis... Dialogi, ex Vaticana bibliotheca deprompti... notisque illustrati studio et opera Joannis Baptistae Mari...*, Rzym 1651, opis w BN, vol. 203, p. 328, u Starowolskiego w: Ec s. 288.

Marcina Polaka: *Chronica summorum pontificum...*, Rzym 1476, opis w BN, vol. 108, p. 597, u Starowolskiego w: Ec s. 189.

P. Massona: *Papirii Massoni libri sex de episcopis Urbis, qui Romanam Ecclesiam rezerunt, rebusque gestis eorum...*, Paryż 1586, opis w BN, vol. 109, p. 496-7, u Starowolskiego w: Ec s. 331, 333.

Atanazego: *Atanasii Bibliothecarii... Colectanea, nunc primum in lucem edita... studio et opera Jacobi Sirmondi*, Paryż 1620, opis w: BN, vol. 2, p. 1131, u Starowolskiego w: Ec s. 64.

B. Platiny: *De vita et moris summorum pontificum historia, cui aliorum omnium qui post Platina vixerunt ac haec usque tempora res gestae sunt addite*, Paryż 1530, opis w BN, vol. 138, p. 811, u Nakielskiego w: Miech. s. 195 i nast., Starowolskiego w: Ec s. 347, 358.

Antoniusa Gabauthusa: *De vita et rebus gestis Pii V pont. max. libri sex, auctore J. Antonio Gabautio...*, Rzym 1606, opis w BN, vol. 56, p. 323, u Nakielskiego w: Miech. s. 690.

Abrahama Bzowskiego: *Pontifex romanus, seu de presentia officio, auctoritate, virtutibus, felicitate, rebusque preclare gestis Summorum Pontificum a D. Petro usque ad Paulum Quintum commentarius R.P.Fr. Abrahami Bzovii...*, Kolonia 1619, opis w BN, vol. 21, p. 1421, u Starowolskiego w: Ec s. 360.

Tegoż autora: *Paulus Quintus Burghesius. P.O.M.F. Abrahami Bzovii...*, Rzym 1626, opis w BN, vol. 21, p. 1241, u Starowolskiego w: Ec s. 282.

Jakuba Skrobiszewskiego: *Vitae Archiepiscoporum Halicensium et Leopoliensium per Jacobem Scrobissevium canonicum Leopoliensem edite*, Lwów 1628, opis Estreicher t. 28, s. 197, u Nakielskiego w: Miech. s. 285.

Tomasza Tretera: *De episcopatu et episcopis ecclesiae Varmiensis*, Kraków 1685, opis w Estreicher t. 28, s. 311, u Hartknocha w: Rp s. 271.

Annibala Roseliusa: *Divinus Pymander Hermetis Mercurii Trismegisti cum comentariis R.P.F. Hannibalis Rosseli Calabri Ordinis Minnorum Regularis observantiae theologiae et philosophiae ad S. Bernardinum Cracoviae Professoris, lib. V*, Kraków 1586, opis Estreicher t. 26, s. 375, u Nakielskiego w: Miech. s. 692.

Jeana Chapeauville: *Qui gesta pontificum Turgensium, Leodonensium scripserunt, auctore praecipui, ad seriem rerum et temporum collocati ac in tomos distincti, nunc primum studio et industria R.D. Joannis Chapeauvilli, Leosi* 1616, opis w BN, vol. 26, p. 664, u Starowolskiego w: Ec s. 332.

Jana IV z Damaszku: *S. Joannis Damasceni historia de vitis et rebus gestis SS. Barlaam, eremitaie et Josaphat Indie regis Jacobo interprete*, Kolonia 1593, opis w BN, vol. 77, p. 786, u Starowolskiego w: *Vem* (wstęp).

Eulogiusza z Kordoby: *Divi Eulogi... Opera, studio et diligentia... reverendissimi domini Patri Poncii... reperta. Ejusdem sanctissimi martyris vita, per Alvarum Cordubiensem scripta, cum aliis nonnullis sanctorum martyrum Cordubiensium monumentis...*, SL 1574, opis w BN, vol. 48, p. 778, u Starowolskiego w: *Ec* s. 177–8.

Św. Hieronima: *Martyrologium s. Hieronymi, quale in membranis epternacensibus ante annos nongentos scriptum servatur et anno 1626 aevi incisum usque ad Julium habetur in Antverpia 1626–1633*, opis w BN, vol. 77, p. 1246, u Starowolskiego w: *Ec* s. 11.

Hincmara: *Vita di S. Remigio, archieviscovo di Reims... scritta di Hincmaro*, Firenze 1594, opis w BN, vol. 72, u Starowolskiego w: *Ec* s. 189.

A. Shoneusa: *Vita et miracula Vincenti Cadlubkonis*, 1614 r., u Starowolskiego w: *Vac* s. 39–51, *Estreicher* t. 27, s. 263 powątpiewa o napisaniu tego dzieła.

M. Ubiszewskiego: *Katalog świętych*, Kraków 1593, opis *Estreicher* t. 32 s. 6, u Starowolskiego w: *Vem* s. 43.

Constantinusa Cajetanusa: *Sanctorum trium episcopum, religionis Benedictinae luminum, Isidori Hispalensis, Idelfonsi Toletani et Gregorii cardinalis Ostiensis, vitae et actiones a D. Constantino Cajetano... recensitae ac notis illustrate*, Rzym 1606, opis w BN, vol. 20, p. 418.

Tegoż autora: *De religiosa S. Ignatii sive S. Enneconis, fundatoris societatis Jesu, per patres benedictinos institutione, deque libello exercitorum ejusdem ac exercitatio venerabilis servi Graeciae Cisnerii, abbatis Benedictini, magna ex parte desumpto Constantini abbatis Caietani*, Wenecja 1641, opis j.w.

Tegoż autora: *Beati Amalarii Fortunati, Ordinis s. Benedicti... vita ex ipsius scriptis potissimum excerpta a Domino Constantino Caetano...*, Rzym 1622, opis j.w., u Szczygielskiego w: *Apb* s. 18–19.

L. Suriusa: *De probatis sanctorum historiis, patrum ex tomis Aloysii Lipomanii... patrum ex egregiis manuscriptis codicibus...*, Kolonia 1570–72, opis w BN, vol. 180, p. 731.

Tegoż autora: *Historiae sanctorum omnium nationum...*, Kolonia 1630, opis j.w., u Starowolskiego w: *Ec* s. 258, *Vem* k.B2, u Damalewicza w: *Hsz* s. 65, *Nakielskiego* w: *Sac* s. 56–65.

Wincentego Morawskiego: ... *Opisanie żywota y cudów B. Oyca Ładysława z Gielniowa...*, Kraków 1612, opis *Estreicher* t. 22, s. 559, u *Nakielskiego* w: *Miech.* s. 575–6.

Marcina Baroniusza: *Vita gesta et miracula Beati Esaiiae Poloni Cracoviensis, Doctoris Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Augustini, Casimirae ad Cracoviam in templo S. Catharinae tumulati, Anno domini 1471...*, Kraków 1610, opis *Estreicher*, t. 12, s. 379, u Damalewicza w: *Hsz* s. 103, 116, *Nakielskiego* w: *Miech.* s. 59.

Casara Baroniusa: *Martyrologium Romanum*, Antverpia 1589, opis w BN, vol. 7, p. 952, u Starowolskiego w: *Ec* s. 17.

A. Bzowskiego: *Nomenclator sanctorum professione medicorum anniversarium quorum festivatem universalis celebrat ecclesia, cura Fr Abrahami Bzovii*, Rzym 1612, opis w BN, vol. 21, p. 1241 u Starowolskiego w: *Vem* s. 33.

Tegoż autora: *Thamaturgus Polonus seu de vita et miraculis S. Hiasynti Confesoris Ordinis FF. Praedicatorum commentarius...*, Wenecja 1606, opis *Estreicher*, t. 13, s. 500, u *Nakielskiego* w: *Miech.* s. 464, 469.

Piotra Skargi: *Żywoty świętych*, Wilno 1579, opis *Estreicher*, t. 28, s. 160–61, u Damalewicza w: *Seg* s. 64.

Przeława Mojeckiego: *Żywot św. Kunegundy...*, Kraków 1598, opis Estreicher, t. 22, s. 510, u Nakielskiego w: Miech. s. 111.

Dla szeroko rozumianych zagadnień społecznych obejmujących problematykę prawno-ustrojową, polityczną oraz moralną możemy spotkać się u omawianych autorów z następującą literaturą:

Arystotelesa: *Politica*, w: *Aristotelis opera*, t. 1–6, Wenecja 1498, opis BM vol. 1, s. 909, u Hartknocha w: Rp s. 562, u Piaseckiego w: Rab s. 562.

Cyceron: *De officiis*, w: *M.T. Ciceronis philosophicorum parstertia, quae continent de officiis libros tres...*, Paryż 1573, opis BN vol. 29, u Piaseckiego w: Rab s. 257.

Seneki: *De ira*, w: *Incipit Lucii Annei Senecae... libri tres de ira*, Neapol 1575, opis w BN, vol. 170, p. 567, u Piaseckiego w: Rab s. 245 i n.

J. Bodina: *Les Six Livres de la Republique de J. Bodin*, Paryż 1583, opis w: BN, vol. 64, p. 1027, u Piaseckiego w: Kr s. 70, u Hortknocha w: Rp s. 175.

G. Botera: *Relazione della Republica Venetiana di Giovanni Botero...*, Wenecja 1605, opis w BN, vol. 16, p. 870, u Piaseckiego w: Rab s. 253.

J. Łaskiego: *Commune inclyti Poloniae regni privilegium*, Kraków 1506, opis Nowy Korbut, t. 2, s. 482, u Hartknocha w: Rp k. B2–5.

J. Przyłuskiego: *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae*, Kraków 1553, opis w: Nowy Korbut, t. 3, s. 139, u Hartknocha w: Rp k. B2–5.

J. Herburta: *Statuta Regni Poloniae*, Zamość 1577, opis w: Nowy Korbut, t. 2, s. 258, u Hartknocha w: Rp k. B2–5.

J. Januszowskiego: *Statuta prawa i konstytucje*, Kraków 1600, opis: Nowy Korbut t. 2, s. 258, u Hartknocha w: Rp k. B2–5.

Konstytucje, statuta i przywileje na walnych sejmach koronnych od roku 1550 aż do 1625, Kraków 1625, opis Estreicher t. 20, s. 43–44, u Hartknocha w: Rp k. B2–5.

P. Szczerbica: *Promptuarium statutorum omnium et constitutionum*, Braniewo 1604, opis w: Nowy Korbut, t. 3, s. 308, u Hartknocha w: Rp k. B2–4.

T. Zawackiego: *Compendium to jest krótkie zebranie wszystkich praw i konstytucji koronnych*, Kraków 1614, opis w: Nowy Korbut, t. 3, s. 441, u Hartknocha w: Rp k. B2–5.

W. Madalińskiego: *Inwentarz konstytucji koronnych. Od roku pańskiego 1550 aż do roku 1628 uchwalonych...*, Lwów 1630, opis Estreicher t. 22, s. 23, u Hartknocha w: Rp2 (wstęp).

M. Ładowskiego: *Constitucje koronne, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego od roku Pańskiego 1550 do roku 1683...*, Warszawa 1685, opis Estreicher, t. 21, s. 22, u Hartknocha w: Rp2 (wstęp).

Konstitucje statuta i przywileje 1550–1637, Kraków 1637, opis Estreicher t. 20, s. 48, u Hartknocha w: Rp2 (wstęp).

Ius Culmense SL 1580, opis Estreicher, t. 18, s. 684, u Hartknocha w: Rp s. 198.

Jura municipalia terrarum Prussiae, Gdańsk 1578, opis Estreicher t. 18, s. 687, u Hartknocha w: Rp s. 198.

Ius Provinciale Ducatus Prussiae, t. 1, SL, 1620, t. 2–5, Rostock 1623, opis Estreicher t. 18, s. 687, u Hartknocha w: Rp s. 318.

Ius terrestre Nobilitatis Prussiae correctum anno Domini MDXCVIII, Gdańsk 1625, opis Estreicher t. 18, s. 687, u Hartknocha w: Rp s. 464.

Privilegia der Stände dess Hertzogthums Preussen..., Braniewo 1616, opis Estreicher t. 25, s. 246, u Hartknocha w: Rp s. 318.

F. Marslaera: *Kyprkeiov sive legationum insigne in duos libros distributum*, Antwerpia 1618, opis w BM, vol. 16, p. 972, u Hartknocha w: Rp s. 575.

H. Conringa: *Harmani Conringi... de origine juris Germanici commentarius historicus*, Helmstadt 1643, opis BN, vol. 31, p. 641, u Hartknocha w: Rp s. 364.

Tegoż autora: *Harmani Conringi de finibus Imperii Germanici libri duo...*, Helmstadt 1654, opis BN, vol. 31, p. 638, opis w BN vol. 31, p. 638, u Hartknocha w: Rp s. 30.

M. Zuerusa: *Merci Zuerii Bozhornii emblemata politica et oratione*, Amsterdam 1635, opis w BN, vol. 200, p. 263, u Hartknocha w: Rp s. 364.

A. Henninga: *Doctrina politica in genuinem methodum, quae est Aristotelis reducta... ab Henningo Arnisaeo*, Steinfurtum 1622, BN vol. 4, p. 466, u Hartknocha w: Rp s. 406.

F. Honorisa: *Discorso dell'interregno di Polonia dell'anno 1587*, w: *Thesaurus politicus...*, Frankfurt 1617, opis Estreicher t. 18, s. 259, u Hartknocha w: Rp3 s. 288.

J. Nixdorfa: *Compendium processus iudicarii Regni Poloniae terrarumque Prussiae Regalis...*, Gdańsk 1655, opis Estreicher t. 23, s. 164, u Harknocha w: Rp s. 471.

Danoela Krusiusa: *... Discursus necessaris... quantum utilitatis universa Respublica Regni Poloniae ex plausibili instituta telonii moritimi exactione capera...*, Gdańsk 1638, opis Estreicher t. 20, s. 307, u Piaseckiego w: Kr s. 422,

S. Karnkowskiego: *Modus et ordo electionis novi Regis*, Kraków 1573, opis Estreicher t. 19, s. 120, u Hartknocha w: Rp s. 167.

K. Warszawickiego: *De optimo status libertatis*, Kraków 1584 opis w: Nowy Korbut t. 3, s. 378, u Hartknocha w: Rp s. 201.

Kaspra Cichockiego: *Alliquorum Osiecensium sive variorum familiarum sermonum libri V*, Kraków 1615, opis w: Nowy Korbut t. 2, s. 91, u Hartknocha w: Rp s. 231.

G. Czaradzkiego: *Proces sądowy ziemskiego prawa koronnego z formularzem łacińskim pozwow y kondemnat...*, Poznań 1620, opis Estreicher, t. 14, s. 519, u Hatknocha w: Rp s. 392.

S. Łochowskiego: *Processus iudicarius generalicis Regni Poloniae...*, Kraków 1641, opis Estreicher t. 21, s. 370, u Hartknocha w: Rp3 s. 743.

S. Krzysztanowicza: *Polonia seu brevis descriptio statuum Regni Poloniae*, Moguncja 1606, opis w: Nowy Korbut, t. 2, s. 249, u Hartknocha w: Rp s. 335-6.

W. Kunickiego: *Obraz szlachcica polskiego*, Kraków 1615, opis w: Nowy Korbut, t. 2, s. 431, u Hartknocha w: Rp2 s. 647.

J. Korycińskiego: *Perspectiva politica regno Poloniae elaborata...*, Gdańsk 1652, opis Estreicher t. 20, s. 110, u Hartknocha w Rp s. 296.

T. Zawackiego: *Memoriae processus iudicari*, Kraków 1614, opis w: Nowy Korbut, t. 3, s. 441, u Hartknocha w: Rp s. 402.

A. Olizarowskiego: *De politica hominum societate libri tres*, Gdańsk 1651, opis w: Nowy Korbut, t. 3, s. 35, u Hartknocha w: Rp s. 197.

M. Dobrackiego: *Wydworny polityk*, Oleśnica 1664, opis w: Nowy Korbut t. 2, s. 136, u Hartknocha w: Rp s. 339.

J. Sachsa: *De scopo Reipublicae Polonicae adversus Hermannum Conringum...*, Wrocław 1665, opis Estreicher t. 27, s. 11, u Hartknocha w: Rp s. 31.

Ł. Opalińskiego: *Polonia defensa contra Joannes Barclaium*, Gdańsk 1648, opis w: Nowy Korbut, t. 3, s. 41, u Hartknocha w: Rp s. 402.

A. Grodzieckiego: *Przestroga o tytułach i dygnitarstwach cudzoziemskich w Polsce*, Al. 1637, opis w: Nowy Korbut, t. 2, s. 238, u Hartknocha w: Rp s. 319.

J. Lubomirskiego: *Jawnej niewinności manifest Bogu, światu ojczyźnie przez Jaśnie Wielmożnego Jego Mci Pana J. Jerzego Sebastiana...*, SL, 1666, opis w: Nowy Korbut, t. 2, s. 468, u Hartknocha w: Rp s.176.

A.M. Fredry: *Monitia politico moralia*..., Gdańsk 1664, opis w: *Nowy Korbut*, t. 2, s. 158, u Hartknocha w: Rp s. 176.

Z zakresu nauki możemy wyodrębnić kilka prac. Są to:

Plutarcha: *Plutarchi Chaeronensis de libris educandis*, Antwerpia 1563, opis w BM, vol. 20, s. 531, u Hartknocha w: Rp s. 571.

M. Piccartusa: *Michaelis Piccarti... In politicis libros Aristotelis commentarius*, Lipsk 1615, opis w BN, vol. 138, p. 537, u Hartknocha w: Rp s. 571.

P. Comestora: *Hystoria scholastica a Petro Comestoris edita*, Augsburg 1473, opis w BN, vol. 187, p. 108, u Starowolskiego w: Ec s. 108.

Tabula itineraria ex illustri Peutingerorum bibliotheca, Antwerpia 1598, opis w BN, vol. 135, s. 375, u Hartknocha w: Rp2 s. 10–11.

P. Bertiusa: *P. Bertii tabulorum geographicum contractum libri quatuor*..., Amsterdam 1600, opis w BN, vol. 12, s. 299.

Tegoż autora: *Theatri Geographiae veteris*..., Amsterdam 1618–19, opis jak wyżej, u Piaseckiego w: Kr s. 75.

V.G. Forstera: *Valentini Guilelmi Forsteri... Justiniane disertationis ad institutiones iuris... et eadem juris institutiones ejusdem auctoris*, Witemberga 1563, opis w BN, vol. 53, p. 492, u Starowolskiego w: Ph s. k. 11.

W. Tylkowskiego: *Disquisitio physica*..., Oliwa 1674, opis Estreicher t. 31, s. 458, u Hartknocha w: Rp2 s. 110.

Alberta ze Szczecbrzeszyna [Bassaeusa]: *Epitome Xenodochii M. Alberti Bassaei Sczesbresinensis T. Ordinis s. Spiritus, sive Capita quedam ex Xenodochio seu libro de officio erga hospites peregrinos, pauperes varisque miserabiles personas, propter reformandum hospitalia edita*, Kraków 1570, opis Estreicher t.12, s. 403, u Nakielskiego w: Miech. s. 126.

Pewna grupa dzieł w zamyśle omawianych historyków spełniała pomocniczą rolę w studiowaniu historii. Będą ją stanowiły zarówno prace poświęcone, w dzisiejszym rozumieniu, naukom pomocniczym i metodologii historii, jak również prace stanowiące wzorzec dla prowadzenia studiów poświęconych określonym zagadnieniom historycznym. Do tego typu dzieł możemy zaliczyć następujące pozycje:

B. Paprockiego: *Herby rycerstwa polskiego*, Krakow 1584, opis w: *Nowy Korbut*, t. 3, s. 82, u Nakielskiego w: Miech. s. 28, Hartknocha w: Rp s. 133, 364.

S. Okolskiego: *Orbis Polonus*, t. 1–3, Kraków 1641–5, opis w: *Nowy Korbut*, t. 3, s. 30, u Hartknocha w: Rp s. 365, Starowolskiego w: Vac. s. 285.

J. Herbiniusa: *Religiosae Kijovianense cryptae, sive Kijovia subterrena*..., Jena 1675, u Hartknocha w: Rp s. 548.

P. Orozjusza: *Pauli Orosii, historiographi clarissimi, opus praesentissimum*..., Paryż 1507, opis w: BN, vol. 127, p. 834, u Piaseckiego w: Kr s. 49.

K. Sigoniusa: *De nominibus Romanorum liber*, w: *Caroli Sigoni emanationum libri duo*, Wenecja 1577, opis w BN, vol. 172, u Hartknocha w: Rp s. 375.

Tegoż autora: *Carlo Sigonii historiarum de occidentali Imperis libri XX... usque ad annum 576*, Frankfurt 1593, opis w BN, vol. 172, p. 777, u Starowolskiego w: Ph k. 43.

Artis historicae penus, Bazylea 1579, opis BN, vol. 79, p. 799, u Starowolskiego w: Ph (wstęp) i n.

B. Keckermanna: *De natura et proprietatibus historiae commentarius...*, Hanower 1610, opis w: BN, vol. 80, p. 992, u Starowolskiego w: Ph (wstęp).

F.M. Canisiusa: *Reverendissimi D. Domini Melchioris Cani... de locis theologicis libri duodecim...*, Salamanka 1563, opis w: BN, vol. 23, p. 338, u Starowolskiego, w: Ph k. 10.

L. Torrentiusa: *Laevini Torrentini in C. Suetonii commentarii*, Antwerpia 1578, opis w BN, vol. 191, p. 935, u Starowolskiego w: Ph k. 10.

V.G. Forstera: *Valentini Guilelmi Forsteri... Interpres sive de interpretatione juris libri duo*, Witemberga 1613, opis w: BN, vol. 53, p. 668, u Starowolskiego w: Ph k. 11v.

F. Accursiusa: *Francisci Accursi Comment. Justinian. Institutionum civilium libri quatuor*, Paryż 1530, opis w BN, vol. 1, p. 136, u Starowolskiego w: Ph k. 11.

J. Lipsiusa: *Historiae Romanae... Lugundi et Amstelodami*, 1570, opis w BN, vol. 98, p. 875, u Starowolskiego w: Ph k.28.

Hegesippa: *Hegesippi... Historia de bello Judico sceptri sublacione, Judeorum dispersione et Hierosolymitano excidio...*, Paryż 1511, opis w BN, vol. 69, p. 1000, u Starowolskiego w: Ph k. 40.

Kwintusa Rufusa: *Quinti Crucij Ruffi historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum...*, Wenecja 1571, opis w: BL, t. 74, s. 400, u Starowolskiego w: Ph k. 41.

J. Zonareusa: *J. Zonarae compendium historicum...*, Bruksela 1557, opis w BM, vol. 27, s. 817, u Starowolskiego w: Ph s. 41.

Agathiasa: *Agathiae... de Imperio et rebus gestis Justiniani imperatoris libri quinque...*, Lugundi Bataworum, opis w BN, vol. 1, p. 320–321, u Starowolskiego w: Ph k. 43.

Przedstawiony wykaz tytułów występujący w pracach omawianych historyków może okazać się niekompletny z powodu trudności ustalenia opisu niektórych dzieł, a także, być może, przeoczenia.

W oparciu o przedstawione dzieła można sformułować pewne uogólniające wnioski. Książka u wymienionych autorów pełniła kilka funkcji: po pierwsze, była źródłem historycznym, po drugie — przy przedstawieniu biogramów przez wymienionych historyków, wzbogacała osobowość omawianych postaci, po trzecie — dostarczała informacji na temat kultury umysłowej XVII w.

W odniesieniu do książki jako źródła historycznego możemy zaobserwować zróżnicowane podejście u poszczególnych historyków. Najbardziej klarowne jest ono u Hartknocha. Ten badacz, podobnie jak w innych dziełach: *Selectae dissertationes historicae de varii rebus Prusicis opera et studio Christophori Hartknoch AD MDCLXXIX*, czy we wstępie do kroniki Duisburga, w szczególności sposób na początku dzieła: *Respublica Polonica* umieścił dwa wykazy bibliograficzne. Pierwszy z wykazów obejmował kroniki, drugi zaś zbiory aktów prawnych. Mówiąc dzisiejszym językiem źródłoznawczym, w pierwszym wykazie znajdowały się pozycje spełniające rolę źródeł narracyjnych, a w drugim pozycje spełniające rolę źródeł aktowych.

Również Starowolski na początku dzieła *Penu historicum*, a także w dziele *Epitome conciliorum* przedstawia autorów piszących na interesujące go tematy, lecz na ogół podaje rzadko tytuły dzieł. Nakielski oraz Sczygiel-

ski na początku swych prac powołują się na autorów literatury przedmiotu. Jednakże u autora Miechowii spotykamy się z interesującym zastrzeżeniem, iż będzie podawał jedynie autorów najbardziej wartościowych dzieł, ażeby uniknąć powtarzania się. (Sac s. 25). Jest to świadectwem przemyślanej selekcji literatury przedmiotu.

Traktując książkę jako źródło historyczne, wymienieni badacze przeciwstawiali niekiedy sobie różnych autorów, np. Nakielski Bielskiego Miechowicie i Długoszowi, (Sac s. 151), Łubieński Baroniuszowi Ditmara i Damianego (Op s. 312–13), Starowolski Bzowskiemu Platinę (Ec s. 360), Hartknoch historyków niemieckich historykom polskim (Rp s. 9–31), itp. Można zaobserwować konfrontację treści książki drukowanej z rękopiśmienną, np. u Damałowicza (Vep s. 123). Przy wznawianiu edycji mają miejsce uzupełnienia bibliograficzne oraz korekty popełnionych błędów. Dotyczy to Hartknocha, który w drugim i trzecim wydaniu *Respublica Polonica* dołączył do wykazu bibliograficznego, a także rejestru cytowanej literatury nowe pozycje. Skorygował swój błąd, jaki mu się przydarzył w wydaniu pierwszym, iż najstarszym pisarzem polskim był Baszko. W drugim i trzecim wydaniu, przemilczając błąd poprzedniej edycji, Hartknoch przedstawia Kadłubka jako najstarszego polskiego pisarza.

Obok Hartknocha, Starowolski w: Vem s. 53 i Łubieński w: op s. 328 za najstarszego polskiego pisarza uważają Kadłubka. Podobnie można mówić o Nakielskim, z tym jednak zastrzeżeniem, iż wypowiedział on sensacyjny pogląd, że biskup Mateusz z Krakowa, mąż wybitnie wykształcony, napisał pod imieniem Wincentego Kadłubka historię Polski (Miech. s. 71). Jakby dla sprostowania tej opinii Hartknoch zajmuje nieco odmienne stanowisko, sądzi iż żyjący na początku XIII w. lub pod koniec XII w. Kadłubek wykorzystał do swego dzieła listy Jana arcybiskupa gnieźnieńskiego oraz Mateusza biskupa krakowskiego (Rp s. 9).

Eksponując przydatność książki dla rozważań historycznych, wymienieni badacze oceniali autorów przedstawionych przez siebie dzieł. Dotyczy to szczególnie Nakielskiego. Na przykład w Sac. s. 3 pisał on, iż Jakub z Vitry i Sylwester Marulus należą do najbardziej wiarygodnych znawców analizowanego przezeń zagadnienia. Długosza uznawał on za najpewniejszego autora dziejów Polski (Miech. s. 60) oraz za najbardziej uczonego i biegłego w pisaniu dzieł dotyczących przeszłości (Miech. s. 111). O Kromerze pisał Nakielski *accuratissimus scriptor* (Miech. s. 150). Pozytywnie odnosił się do książki Stanisława Sarnickiego, pomimo iż w stosunku do niego jako protestanta wyrażał stanowisko niechętnie (Miech. s. 46). Starowolski określał Długosza mianem *vir erudissimus* (Vem s. 37).

We wzmiankach czynionych na temat książek przez wymienionych au-

torów spotykamy się z próbą wartościowania książek ze względu na walory merytoryczne, a także styl. Dla Nakielskiego na przykład największą wartość posiadała kronika Miechowity z uwagi na wykorzystanie przez niego autentycznych reskryptów klasztoru miechowskiego (Miech. s. 323). W podobnym duchu oceniał Starowolski dzieło Damalewicza: *Series archiepiscoporum Gnesnensium*, ponieważ zostało ono sporządzone w oparciu o manuskrypty konwentu łowieckiego (Vac s. 156). Według Starowolskiego Henryk VIII, król Anglii napisał w r. 1518 najmądrzejszą w tym czasie książkę wymierzoną przeciwko Lutrowi (Ec s. 361). Tenże uczyony wnosił na podstawie napisanych książek o nikczemności ich autorów, np. o Focjuszu wypowiadał się jako fałszerzu książek, które pisał w oparciu o sfałszowane przez siebie dokumenty (Ec s. 233). Również Łubieński uważał Ditmara za fałszerza historii (Op s. 312).

Wymienionym historykom nie był obojętny styl książek cytowanych przez nich autorów. Łubieński mówiąc o kronice Kadłubka powtarzał za Długoszem, iż były biskup krakowski napisał ją *diserto stilo*. Starowolski, mówiąc o tym dziele, przytacza informację z klasztoru Świętego Krzyża mówiącą o Kadłubku: *his scripsit stilo sublimi librum cronic. de gestis Regni Poloniae* (Vem s. 32–33). Na przekór tym opiniom Hartknoch oceniał styl Kadłubka jako *ruditas* (Rp s. 8). Nakielski przytaczając książkę Pennotiusa czynił wzmianki, iż autor napisał ją oschle (Miech s. 60). Kiedy zaś wypowiadał się na temat rękopisów kazań prepozyta Stanisława twierdził, iż zostały one napisane wielce uczonym stylem i są godne publikacji (Miech. s. 351).

Poza funkcją źródła historycznego książka pełniła rolę argumentu wspierającego charakterystykę biograficzną omawianej osoby. W tym kontekście można zwrócić uwagę na eksponowanie autorstwa, a także czytelności książek. Występowało to szczególnie u Starowolskiego. Np. pisząc o Janie Andrzeju Lipskim (Vac s. 28), Wilifie (Ec s. 246), Aleksandrze z Hales (Ec s. 328), Focjuszu (Ec s. 233) wspominał o nich jako autorach książek. Łubieński czyni wzmiankę, iż Aleksander ze Świecia napisał: *Vita Andree Noscovii*, Warszawa 1637 (Op s. 377), Nakielski mówiąc o Stanisławie z Łowicza nazywanym Bedą stwierdzał, iż napisał on wiele książek, które światła dziennego nie ujrzały (Miech. s. 623). Damalewicz zwrócił uwagę na fakt pisania książki za zgodą przełożonego. Miało to miejsce, gdy Marcin Baroniusz dla pisania żywotów męczenników polskich zyskał przyzwolenie arcybiskupa Maciejowskiego (Hsz s. 155–6). Ten sam autor mówi o pisaniu książki na rozkaz. Dotyczyło to dzieła o cudach św. Bogumiła pisanego z rozkazu arcybiskupa gnieźnieńskiego oraz kapituły (Hsz s. 152). Równocześnie można spotkać odmienną postawę u Piaseckiego. Gdy pisał biografie auto-

rów licznych książek, wspominał o ich autorstwie rzadko, np. przy biskupie M. Szyszkowskim czy A. Lipskim (Kr s. 349, 352).

Omawiani autorzy zwracali uwagę na czytelnictwo książek oraz ich recepcję. Łubieński na przykład przytaczał informację, iż Pstrokoński wśród wielu książek szczególnie upodobał sobie dzieło Jana Chryzostoma: *O kapłaństwie* (Op s. 245). Starowolski wzmiankuje o podziale książek na autentyczne i apokryfy dokonany na synodzie rzymskim w r. 492, a także o spaleniu książek manichejczyków (Ec s. 68). Pokazuje troskę papieża Mikołaja V o kopiowanie książek, pomimo istnienia w tym czasie techniki drukarskiej (Ec s. 355). Również Sczygielski pisze o kopiowaniu książek w zakonie benedyktynów (Tin. s. 386).

Spotkać można wzmianki o bibliotekach. Nakielski wspomina, iż kaznodzieja katedry krakowskiej Sebastian ofiarował swą bibliotekę karmelitom krakowskim (Miech. s. 942). Starowolski pisze, iż bibliotekarz papieski Atanazy w czasie pontyfikatu papieża Hilarego założył przy bazylice laterańskiej dwie biblioteki (Ec s. 64). Tenże autor informuje, iż papież Urban VIII wzbogacił bibliotekę papieską książkami i manuskryptami sprowadzonymi z Niemiec (Ec s. 382). Było to stwierdzenie eufemistyczne wobec faktu rabunku książek w okresie wojny trzydziestoletniej. Bardziej dokładny jest w tym względzie Piasecki, który śledzi losy biblioteki heidelberskiej w czasie wojny trzydziestoletniej, a więc jej zrabowanie przez księcia bawarskiego, a następnie przekazanie jej papieżowi (Chg s. 425, 436).

Na zakończenie nasuwają się jeszcze refleksje natury bibliograficznej. Nie wszystkie spośród cytowanych dzieł polskich przez wspomnianych autorów znajdujemy w polskich bibliografiach, np. Estreicher wyliczając spuściznę naukową Keckermanna nie odnotowuje dzieła: *De natura et proprietatibus historiae*. Równocześnie w oparciu o napotkane informacje źródłowe można wyjaśnić, albo jeszcze spotęgować wątpliwości bibliograficzne. Np. Hartknoch mówił o ukazaniu się w Zamościu w roku 1577 dzieła Jana Herburta: *Statuta Regni Poloniae* (Rp k. B2-5), w co powątpiewał Estreicher t. 18, s. 132, zarzucając błąd Niesieckiemu w jego herbarzu, ponieważ drukarnia w Zamościu zaczęła funkcjonować dopiero w r. 1597. Nie wie natomiast, iż taki sam błąd przydarzył się Hartknochowi. Jest więc pytanie, czy rzeczywiście mylili się Hartknoch i Niesiecki, a może należy szukać innych źródeł na temat zamojskiej drukarni. Starowolski w: Vem s. 39-51 podaje informację, iż Andrzej Schoneus wydał w r. 1614 (sic.) dzieło poświęcone życiu świętych polskich, w którym znalazłby się życiorys Kadłubka. W to jednak wątpi również Estreicher, chociaż nie powołuje się na informację Starowolskiego (Estr. t. 27, s. 253). Skoro jednak Starowolski podaje rok wydania dzieła,

to można przypuszczać, iż rzeczywiście się ono ukazało, chociaż nie pozostał po nim żaden ślad.

Dotychczasowe wywody należy podsumować stwierdzeniem, iż książkę jako źródło historyczne, a także jako obiekt kulturalny najbardziej eksponowali w swoich pracach Hartknoch, Nakielski, Starowolski i Sczygielski. W pewnym stopniu można się z tym spotkać również u Łubieńskiego i Damalewicza. Na ich tle Piasecki, jakkolwiek w niektórych przypadkach odwoływał się do książek, wygląda znacznie gorzej.

RÉSUMÉ

L'objectif Principal de ces considérations était de dégager les fonctions que le livre assumait dans les oeuvres choisies d'historiens polonais du XVIIe s. tels que: Stefan Damalewicz, Jan Krzysztof Hartknoch, Stanisław Łubieński, Samuel Nakielski, Paweł Piasecki, Szymon Starowolski et Stanisław Sczygielski. Les ouvrages de ces historiens sont discutés ici sous l'angle des tendances historiographiques novatrices qu'ils manifestent.

L'auteur s'est appuyé sur la conception du livre qui est celle de Radosław Cybulski, selon laquelle est livre un ouvrage qui offre les caractères d'un codex. Ceci lui a permis de prendre en considération les livres manuscrits et imprimés ainsi que, dans quelques cas, des périodiques.

Ayant établi, d'après les sources, les titres des oeuvres, l'auteur s'est mis à les classer selon qu'il s'agissait d'auteurs anciens, d'historiens polonais, d'écrivains romans, germaniques, anglo-saxons ou d'Europe Centrale, selon qu'elles traitaient de l'histoire de l'Eglise, de problèmes sociaux, de la science au sens large ou de la manière d'écrire l'Histoire. La littérature citée a été présentée en fonction de ces critères.

L'auteur est parvenu à conclure que le livre cité par les savants susmentionnés remplissait au moins quelques fonctions. Mis à part les aspects bibliologiques de la question, il faut mettre en relief son rôle notamment en tant que source historique. En outre, le livre apportait du savoir sur la formation intellectuelle des personnages évoqués et sur la culture spirituelle des époques en question.

L'auteur observe que l'approche de ces fonctions du livre varie selon les auteurs. A la fin, il signale une problématique concernant la pratique de la lecture et les bibliothèques.